

Szabó Ferenc János

LONDON–BUDAPEST, 1911*

A The Gramophone Company budapesti vezérképvisellete egy évének dokumentumai

A London belvárosától nyugatra eső Hayesben, a The Gramophone Company (később: His Master's Voice) lemezgyár egykori épületeinek közvetlen közelében található, 1996-ban alapított EMI Archives őrzi az 1931-ben, az akkori legnagyobb lemezgyártó világcégek fúziójával létrejött Electric and Musical Industries (EMI) történetére vonatkozó írott, hangzó és vizuális dokumentumok jelentős részét. Az archívum gyűjteményének részét képezik a The Gramophone Company 1931 előtti iratai is. S miután a The Gramophone Company az egyik legjelentősebb nemzetközi lemezcéggé Magyarországon is jelen volt – mégpedig igen hosszú időn át, 1899-től a második világháború végéig készítve magyar felvételeit –, a felbecsülhetetlen médiatörténeti jelentőségű archív dokumentumok között nagy mennyiségű magyar vonatkozású iratanyag is található. Tanulmányomban a The Gramophone Company budapesti vezérképviselétének 1911-es évére vonatkozó, az EMI Archives gyűjteményében szinte teljes egészében fennmaradt dokumentumegyüttest tekintem át, elsősorban a budapesti vezérképviselét médiatörténeti vonatkozású tevékenységére fókuszálva.¹ A levélkorpusz és az azokban említett témák minél telje-

* A tanulmány az MTA BTK Médiatudományi Kutatócsoport 2019. évi kutatási programja keretében készült. A szerző a kutatás idején az MTA BTK Zenetudományi Intézet tudományos munkatársa volt. A Médiatudományi Kutatócsoport támogatásán felül köszönet illeti mindazokat, akik a kutatás során segítséget nyújtottak: mindenekelőtt Joanna Hughest, az EMI Archives kurátorát, Mikusi Balázst és Solymosi Ákost, az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárának vezetőjét és munkatársát, továbbá Bajnai Klárát, Dalos Annát (MTA BTK Zenetudományi Intézet), Susana Belchiort és Pekka Gronowot (Gesellschaft für Historische Tonträger, Wien) és Peter Martlandot (University of Cambridge). A tanulmány nem készülhetett volna el Alan Kelly (1928–2015, a The Gramophone Company történetének legjelentősebb kutatója) 2013 tavaszán, yorki otthonában, személyesen elmondott tapasztalatainak ismerete nélkül – sajnos ő már nem érthette meg e szöveg megjelenését.

¹ A tanulmányban terjedelmi okokból kifolyólag nem térek ki a jogi és technikai vonatkozású kérdésekre (például a szabadalmak, lejátszók, alkatrészek ügyei). Szintén terjedelmi okok miatt nem foglalkozom az 1911-es levelezés két amúgy fontos és hosszan elhúzódó témájával: Luisa Tetrzzini operanékesnő (1871–1940) hangverseny-, és Zewel Kwartin izraelita főkántor (1874–1952) hanglemezszerelésre irányuló szerződésének folyamatával. – A levelekre egységesen a feladó és a címzett (ha nem ismert a pontos személy vagy részleg, akkor csak a városnév), valamint a keltezés megjelölésével hivatkozom. Az eredeti dokumentumok pontos beazonosíthatósága érdekében zárójelben megadom az eredeti iktatószámot is.

sebb megértése érdekében előbb röviden ismertetem a cég és annak magyar vezérképviselője 1911 előtti történetét, valamint a levelezés fontosabb szereplőit: Will és Fred Gaisberget, Heinrich és Friedrich Conradot, valamint Leo B. Cohnt.

1. A The Gramophone Company 1911-ben

1.1. A Gramofon Társaság és struktúrája

Az Emil Berliner által feltalált gramofon európai terjeszkedése a 19. század utolsó éveiben indult meg: a londoni székhelyű The Gramophone Company Limitedet 1898 áprilisában hozta létre a Berliner által Londonba küldött jogász, William Barry Owen és az első angliai befektető, Trevor Williams.² A cég hangfelvételeinek elkészítésére elsőként az ezzel 1889 óta foglalkozó, 1898-ban New Yorkban működő Frederick William (Fred) Gaisberg (1873–1951) költözött át Európába.³ A Gramofon Társaság első gyára Emil Berliner szülővárosában, Hannoverben létesült 1898-ban.⁴ 1907-re a londoni központ olyannyira felfejlődött, hogy Londontól nyugatra, Hayesben új gyárkomplexumot építettek.⁵ Később további városokban is berendezkedtek a gramofon- és lemezgyártásra, az első világháború kitörésekor a cégnek összesen nyolc gyártelepe volt Európában, Indiában és Amerikában.⁶

Fred Gaisberg már 1895-ben be akarta vonni a Gramofon Társaság munkáiba az öccsét, William Conrad (Will) Gaisberget (1876–1918), erre azonban csak később, 1901-ben kerülhetett sor.⁷ Will eleinte Londonban tevékenykedett, ahol hamar beletanult nemcsak a hangfelvétel-készítés, de az üzletvezetés fortélyaiába is.⁸ Úgy tűnik, jobban átlátta a cég adminisztrációját, mint Fred, így 1908-tól kezdve a cégnél betöltött szerepe is némileg megváltozott: nemcsak a londoni hangfelvételekért volt felelős, hanem ő szervezte a többi felvételkészítő szakember útjait is a Head Office-ből.⁹ 1910-től a cég hangfelvételi osztályának vezetője volt,¹⁰ 1911-től kezdve viszonylag kevesebb felvételt készített, figyelmét egyre inkább a cég vezetésére fordította.¹¹

Míg Fred állandóan úton volt, és a felvételek készítésével foglalkozott, addig – főleg a hangfelvételekkel kapcsolatos ügyekben – Will Gaisberg levelezett a kü-

2 Jerrold Northrop Moore: *Sound Revolutions. A Biography of Fred Gaisberg, Founding Father of Commercial Sound Recording*. London: Sanctuary Publishing Limited, 1999, 35–36.

3 Uott, 36.

4 Uott, 37.

5 Uott, 142–143. – Napjainkban zajlik az egykori HMV-gyárterület revitalizációja, a „The Vinyl Factory” nevű projekt. Ld. <https://thevinylfactory.com/> (hozzáférés 2019. december 8.).

6 Hannover, Ivory, Aussig, Barcelona, Riga, Calcutta, Camden, Hayes-Middlesex. „A Gramophon uj gépjegyzéke”, *Zenekereskedelmi Közlöny* IV/7. (1914. július 1.), 6.

7 Moore: *Sound Revolutions...*, 25. és 79.

8 Uott, 89.

9 Alan Kelly: *Gramophone Company Matrix Series. suffixed d/e/f, recorded by William Conrad Gaisberg, et al, 1903–1921*. CD-ROM, a szerző kiadása, 2000, MAT103-Introduction_def.doc, 2.

10 <https://soundofthehound.com/2014/12/10/recording-pioneers-part-8-william-conrad-gaisberg/> (Hozzáférés: 2019. december 10.)

11 Kelly, 2.

lönböző országokban létesített vezérképviselletekkel, így a budapesti képviselővel is ő állt kapcsolatban. Ám időnként ő is elutazott felvételeket készíteni, s tragikus korai halálát is egy ilyen utazás okozta: 1918-ban, a világháború utolsó hónapjaiban a frontvonalban akarta megörökíteni a háború hangjait, s Lille-től nem messze egy gáztámadás során ő maga is mérgezést kapott, majd lábadozása idején áldozatául esett az 1917–1918-as spanyolnátha-járványnak.¹²

Will általában kevesebb figyelemben részesül a szakirodalomban, mint Fred. Ennek több oka is van: nemcsak hogy Fred volt kettejük közül az idősebb, de a Gramofon Társaság szempontjából is ő büszkélkedhetett az elsőbbséggel. Ráadásul jóval hosszabb életút adatott meg neki, mint öccsének. Így érthető, hogy mind a források, mind a szakirodalom inkább Fredhez kapcsolódnak: publikált naplói¹³ és visszaemlékezései¹⁴ a mai napig megkerülhetetlen forrásai a diszkológiai kutatásnak, hosszú életútját pedig monográfiák örökítik meg.¹⁵

1.2. A Gramofon Társaság budapesti vezérképvisellete

Budapestnek a századforduló Európájában elfoglalt pozícióját jellemzi, hogy a The Gramophone Company legelső európai hangfelvétel-készítő körútjának hat állomása között a második helyen szerepelt. Fred Gaisberg és Sinkler Darby 1899-ben Lipcseből érkezett Budapestre, ahonnan Bécsbe, Milánóba, Párizsba és végül Madridba utazott felvételeket készíteni. A korabeli magyar zeneélet sokszínűségét mutatja, hogy az első budapesti hangfelvételi ülések repertoárján opera- és operettrészlet, katonainduló, magyar nóta (vokális és instrumentális előadásban), vokálkvartett, klasszikus dal, hangszerszóló és még szavalás is helyet kapott; az első lemezeken Blaha Lujzát, Veress Sándort, Váradi Mariskát, a Magyar Királyi Operaház férfitkarát, Bürger Zsigmond csellóművészt, Lányi Géza cimbalomművészt, Banda Marci és Boross Gyula cigányzenekarát és Solymosi Elek színművészt hallhatjuk. Ezen első felvételek repertoárjának sokszínűsége a cég későbbi magyarországi tevékenységére is jellemző lesz; elmondható, hogy bár a 20. század első felének számos jelentős magyar vonatkozású klasszikus zenei felvételét a The Gramophone Companynek köszönhetjük, a komolyzenei lemezek a cég magyar repertoárjának csak viszonylag csekély hányadát teszik ki.¹⁶

12 Moore: *Sound Revolutions...*, 207–208.

13 Fred Gaisberg naplójának első fejezeteit nyolc részre bontva közölte a *The Talking Machine Review* 1978 júniusa és 1984 júniusa között megjelent számaiban.

14 Frederick William Gaisberg: *Music on Record*. London: Robert Hale Limited, 1946.

15 Moore *Sound Revolutions...* című könyve mellett ld. uő.: *A Voice in Time. The Gramophone of Fred Gaisberg, 1873–1951*. London: H. Hamilton, 1976.

16 A The Gramophone Company (His Master's Voice) magyar katalógusának klasszikus zenei előadóművészei között megtaláljuk többek között a Magyar Királyi Operaház számos magánénekesét, Bartók Béla, Kentner Lajos és M. Hír Sári zongoraművészeket, Hubay Jenő hegedűművészt, Rékai Nándor, Szeghő Sándor és Komor Vilmos karmestereket, valamint a korszak néhány énekkarát is. E cég készítette a 20. század első felének egyik legjelentősebb hanglemez-sorozatát, az 1928-as magyar zenei hanglemezeket, melyeken Bartók, Kodály, Lajtha és Dohnányi népdalfeldolgozásai, valamint a *Háry János* részletei is helyet kaptak.

Az 1899-es budapesti felvételek még a cég európai terjeszkedése első lépéseinek mondhatók, s jellemző, hogy a technikai újdonság iránt még nem sikerült megnyerni a korszak legjelentősebb magyar előadóművészeit. Ezt a munkát később a cég helyi képviselőjének kellett elvégeznie.

A The Gramophone Company központja – a Head Office – Londonban, illetve később Hayesben volt, fiálái (branchei) és képviseletei viszont az egész világot behálózták.¹⁷ Bár a cég előbb készített hangfelvételeket Budapesten, mint Bécsben, eleinte nem volt önálló képviselete a magyar fővárosban. A The Gramophone Companyhoz köthető első budapesti kereskedőcég az 1902-ben berlini főteleppel és budapesti fiókteleppel alapított Weiss H. és Társa, mely gramfonok és Lambert típusú írógépek forgalmazásával foglalkozott.¹⁸ Üzletük a Károly krt. 2. szám alatt működött 1904-ig.¹⁹

1904. május 1-jén a The Gramophone Company már saját nevén nyitott üzletet Budapesten – a Weiss H. és Társa üzletét átvéve –, a Kossuth Lajos u. 8. szám alatt.²⁰ Az üzlet megnyitásával együtt a londoni székhelyű anyacég ugyanis bejegyeztette a The Gramophone & Typewriter Limited magyarországi vezérképviseletét Budapesten.²¹ Az első budapesti vezérképviseelő Ludwig Wild volt, aki 1899-ben Lipcsében, majd 1901-től 1905-ig Bécsben működött a The Gramophone Company kötelékében.²² A budapesti vezérképviseletet eleinte tehát valójában a bécsi leányvállalat vezetője irányította.

A budapesti fióközlet 1906-ra a város, illetve a Monarchia magyar felének legfontosabb lemezkereskedőjévé nőtte ki magát,²³ a vezetőkön kívül tizenegy alkalmazottal működött,²⁴ s a gramfonalkatrész-gyártásban érdekeltté tehető magyar alváll-

17 A The Gramophone Company struktúráját legrészletesebben Alan Kelly tárta fel, ld. Alan Kelly: *Structure of The Gramophone Company and its Output. HMV and Zonophone. 1898 to 1954.* CD ROM, a szerző kiadása, 2000. szeptember.

18 A Weiss H. és Társa bejegyzési végzésének kelte: 1902. december 2., Budapesti Törvényszék, a cég folyó- és alszáma: 114338. sz. 6674/1. *Központi Értesítő* XXVII/99. (1902. december 11.), 1900. – Az írógép azért került a cég tevékenységi körébe, mert a Gramofon Társaság vezetői egy ideig olyannyira nem bíztak a gramfon hosszú távú üzleti sikerében, hogy néhány évre egy újonnan feltalált írógép gyártását és forgalmazását is felvették a profiljukba, így 1900 és 1908 között a cég hivatalos neve The Gramophone & Typewriter Company volt. Ld. Moore: *Sound Revolutions...*, 71. és 143.

19 A cég megszűnését ld. *Központi Értesítő* XXIX/69. (1904. augusztus 28.), 1329.

20 „The Gramophone & Typewriter Ltd. London”, *Magyarország* XI/128. (1904. május 29.), 12.

21 Budapesti Törvényszék, 1904. október 7., 77134. sz., 7474/1. *Központi Értesítő* XIX/88. (1904. november 3.), 1646.

22 Ludwig Wildről ld. http://www.recordingpioneers.com/RP_WILD1.html (hozzáférés 2019. december 3.). A bécsi vezérképviselet iratanyagában számos magyar vonatkozású dokumentum található, ezek feldolgozása további kutatás tárgya kell legyen.

23 Ld. a W. E. kérdésére adott szerkesztőségi választ: *Az Ujság* IV/195. (1906. július 18.), 16. A fióközlet egész oldalas hirdetését ld. *Budapesti Hírlap* XXVI/62. (1906. március 4.), 41.

24 „Ruszciska Anna Verkäuferin, Keglevich Erzsébet Verkäuferin, Blumberg Katalin Correspondentin, Fülöp Fány Dossier, Friedrich Konrád Reisender, Herbig Miksa Buchhalter, Hermann Bertalan Expedient, Frank Eduard Magazineur, Gill Károly Mechaniker, Takáts Zoltán Packer, Mathé Alajos Packer.” Ruszciska, Takács és Máthé 1906-tól, a többiek 1907-től dolgoznak a vezérképviseletnél. Ld. az 1907-es iratanyag 66496. folyószámmal jelölt kimutatását.

lalkozókkal is kereste a kapcsolatot.²⁵ 1907 májusában lépett be a cég vezetésébe Heinrich Conrad,²⁶ majd 1909-ben újabb fontos szakember csatlakozott hozzá: Leo Bernard Cohn (1875–1933), aki 1907 óta a berlini fiók, egyben a Gramofon Társaság kontinentális kereskedelmének vezetője volt.²⁷ Conrad a továbbiakban a budapesti vezérképviselőt ügyvezető igazgatójaként tevékenykedett, ebbéli minőségében Ferenc József 1910-ben a montenegrói Danilo-rend lovagkeresztjével tüntette ki.²⁸

Heinrich Conrad életrajza jelenleg csaknem teljesen ismeretlen.²⁹ Minden, amit tudunk róla, a Gramofon Társaság budapesti vezérképviselőtében végzett tevékenységéhez kapcsolódik. Már igen korán, 1902-ben a The Gramophone Company munkatársa volt.³⁰ 1911-ben 35 éves, még nőtlen.³¹ E tanulmány tárgyévében, 1911-ben a 7. kerületben, előbb a Kertész utcában, majd a Csányi utcában lakott.³² A hazai gramofonszakmán belüli elismertségét jelzi, hogy a *Zenekereskedelmi Közöny* 1912-ben meghirdetett zeneszerzői és gramofonlemez-pályázatának zsűrijében is részt vett.³³ A dokumentumok alapján hatékonyan tudta menedzselni az angol lemez cég nem túl nagy létszámú budapesti vezérképviselőt, évente több hangfelvételi ülésszakot is megszervezett a hozzá tartozó területeken.

1911 derekán fényes lehetőség nyílt meg számára: Leo B. Cohn közölte vele a Gramophone Company vezetőségének felvetését, mely szerint a rákövetkező évtől Heinrich Conrad irányítása alá kerülne a cég osztrák vezérképviselője (Österreichische Grammophon-Gesellschaft m.b.H., Wien, I., Krugerstr. 8.) is.³⁴ Javaslatuk szerint Conrad öt évvel idősebb bátyja, Friedrich Conrad vehetné át a budapesti

25 Ld. pl. az alábbi hirdetéseket: „Hangtölcsér beszélő készülékhez”, *Kazán- és Gépujság* V/11. (1906. június 1.), 8., valamint *Magyar Vaskereskedő* VII/19. (1907. május 12.), 29.

26 1907. május 20-i keltezéssel lép ki a budapesti vezérképviselőt vezetőségéből Karl Friedrich Vogel, ld. a The Gramophone Company magyarországi vezérképviselőtének céges iratai között 56119/1907 szám alatt található dokumentumot (Budapest Főváros Levéltára). Vogel korábban a Gramofon Társaság alexandriai fiáléjában, majd 1906–1907-ben a bécsi leányvállalatnál működött, 1907-ben visszatért Alexandriába. Ld. http://www.recordingpioneers.com/RP_VOGEL1.html (hozzáférés 2019. december 3.). – Heinrich Conrad nevét a forrásokban sokféleképpen megtaláljuk (magyar és külföldi névsorrenddel, Conrad/Konrád, Henrik/Heinrich írásmóddal egyaránt), tanulmányomban egységesen Heinrich Conrad néven említem őt.

27 *Magyar Compass* 37/2. (1909), 520. – Cohnról ld. továbbá: Frank Hoffmann: „Deutsche Grammophon Gesellschaft (DGG)”. In: uő: (ed.): *Encyclopedia of Recorded Sound*, 1. New York–London: Routledge, 2005, 289–290., ide: 289.; Leo B. Cohn: „A gramofon szakma jelene és jövője”, *Zenekereskedelmi Közöny* II/1. (1912. január 1.), 12. Cohn 1916-ban Curthre változtatta a vezetéknevét, ld. a The Gramophone Company magyarországi vezérképviselőtére vonatkozó céges iratanyagot (Budapest Főváros Levéltára). Leo B. Cohn vázlatos életrajzát ld.: http://www.recordingpioneers.com/RP_CURTH2.html (hozzáférés: 2019. december 8.).

28 *Budapesti Közöny* XLIV/61. (1910. március 15.), 1.

29 Feltehetően – bár nem kizárhatóan – nem azonos az ugyanezekben az években számos szépirodalmi műfordítást készítő Heinrich Conraddal.

30 A vezérképviselőt munkatársainak egyik kimutatásán saját munkaviszonyának kezdetét 1902. január 1-jére datálja. Budapest – London, 1911. március 20. (11744)

31 Heinrich Conrad – Hayes, 1911. augusztus 26. (15359)

32 Heinrich Conrad – London, 1911. március 20. (11744); Heinrich Conrad – Hayes, 1911. november 28. (51443)

33 *Zenekereskedelmi Közöny* II/1. (1912. január 1.), 6–7.

34 Heinrich Conrad – Hayes, 1911. augusztus 18. (31419)

üzlet napi ügyeit mint „sub-manager”.³⁵ Friedrich már 1906 óta dolgozott a cégnél öccse mellett mint asszisztens és utazó ügynök.³⁶ Heinrich elfoglaltsága esetén ő utazott vidéki hangfelvétel-készítő utakra a Magyarországra érkezett gramofon-szakemberrel.³⁷ A váltás valóban megtörtént 1912 júliusában,³⁸ s Friedrich Conrad zökkenőmentesen tudta átvenni a budapesti képviselői vezetését.³⁹

1913-ban már Friedrich Conrad volt a budapesti vezérképviselői ügyvezető igazgatója,⁴⁰ s 1925-ben bekövetkezett haláláig az is maradt.⁴¹ Öccse, Heinrich Conrad 1938 januárjában egy autóbalesetben hunyt el Bécsben.⁴² Mint rövid halálhírében kiemelték: „Conrad vezérigazgató páratlan ügyességgel és hozzáértéssel szervezte meg a His Master’s Voice középeurópai fiókjait és fejlesztette a vállalatot mai vezető színvonalára. Halála nemcsak cégének, hanem az egész gramofon-szakmának nagy vesztesége.”⁴³

2. A vizsgált dokumentumgyűjtemény

Az EMI Archivesban őrzött „Budapest 1911” feliratú két doboz többféle dokumentumot rejt: nemcsak a Budapestről érkezett levelek eredeti példányai – többnyire díszes, „The Gramophone Company Ltd. Magyarországi Vezérképviselői, Budapest” fejléces levélpapíron –, de a Head Office-ből küldött levelek indigós másolatai is fennmaradtak. A levelek feladója nem minden esetben ugyanaz a személy, a cég különböző részlegeinek vezetői önállóan leveleztek a magyarországi vezérképviselői. A Budapestről küldött, részben géppel, részben kézzel írott levelek eleinte német, később angol nyelvűek, több német nyelven írt levélhez a Head Office-ban an-

35 GC Joint Managing Director – Heinrich Conrad, 1911. szeptember 15. (35002). Friedrich Conrad életkorát az alábbi dokumentumból ismerjük: Heinrich Conrad – Hayes, 1911. augusztus 26. (15359). Testvéréhez hasonlóan Friedrich Conrad nevét is változatos formákban olvashatjuk a forrásokban (magyar és külföldi névsorrenddel, Conrad/Konrad, Frigyes/Friedrich írásmóddal egyaránt), tanulmányomban egységesen Friedrich Conrad néven említem őt. – Elképzelhető, hogy Will Gaisberg nagyvonalú gesztusa mögött az állhatott, hogy a gramofonszakmába beletanuló budapesti Conrad testvérpáron saját maga és Fred Gaisberg, vagy akár a hangmérnöktestvérpár, Max és Franz Hampe példáját látta tükröződni.

36 Ld. az 1907-es iratanyag 66496. folyószámmal jelölt kimutatását.

37 Risto Pekka Pennanen kutatásaiból tudjuk, hogy Friedrich Conrad kísérté el Max Hampe hangmérnököt 1908-ban Szarajevóba a Gramofon Társaság hangfelvétel-készítő útjára. Risto Pekka Pennanen: „Immortalised on Wax. Professional Folk Musicians and Their Gramophone Recordings Made in Sarajevo, 1907 and 1908”. In: Božidar Jezernik–Rajko Muršič–Alenka Bartulović (ed.): *Europe and its Other. Notes on the Balkans*. Ljubljana: Filozofska fakulteta, 2007, 107–148.

38 *Amtsblatt zur Wiener Zeitung* 1912/155. (1912. július 10.), 39.

39 „Conrad Henrik igazgató Bécsbe ment, de Konrad Frigyes, az új igazgató szorgosan dolgozik a legközelebbi műsoron és bizonyos, hogy ennél a társaságnál nem változik sem a kereskedelmi sem a felvételi rendszer.” *Garde*: „Uj hanglemezekről.” *Zenekereskedelmi Közlöny* II/7. (1912. július 1.), 8.

40 *Budapesti Czim- és Lakásjegyzék. Huszonötödik évfolyam. 1913*. Budapest: Franklin-Társulat, 1913, 611.

41 Halálhíret ld. *Az Ujság* XXII/48. (1925. február 27.), 14.

42 Gyászjelentését ld. *Esti Kurir* XV/21. (1938. január 27.), 3.

43 „Conrad Henrik halála”, *Esti Kurir* XV/20. (1938. január 26.), 6. Conrad utóda a cégnél a több évtizedes lemezzakmai múlttal rendelkező Robert Eugen Thallmayer lett. *Központi Értesítő* LXIII/14. (1938. április 7.), 220.

gol nyelvű tartalmi kivonatot is hozzáfűztek.⁴⁴ Nem kizárt, hogy az angol leveleket nem a vezérképviselő vezetője, hanem a titkára – a kézírás alapján néhány esetben a rövid ideig a vezérképviselőnél dolgozó Frank Akers Carter⁴⁵ – fogalmazhatta. Gyakran előfordult, hogy a levelezés a Gramofon Társaság berlini leányvállalatát is érintette, bizonyos leveleket Berlin is megkapott másolatban,⁴⁶ de volt, hogy a Londonból érkezett kérdésre Berlinbe küldték a választ Budapestről.⁴⁷ A levelezés egyes részleteiből kiderül, hogy a budapesti vezérképviselőnek jogi természetű és a szabadságokat érintő témákban a berlini leányvállalattal kellett egyeztetnie.⁴⁸

Az 1911-es évből kiemelkedően nagy mennyiségű dokumentum áll a kutatás rendelkezésére, a levelek tulajdonképpen a teljes naptári évet lefedik.⁴⁹ Ugyanakkor egyértelmű, hogy nem minden dokumentum maradt fenn. Különösen kár, hogy a levelekhez csatolt listákat és kimutatásokat általában nem őrizték meg. Az egymáshoz kapcsolódó levelekből néhány esetben következtetni lehet a hiányzó információkra. A fennmaradt dokumentumokból is világosan látszik, hogy nagy volt a levélforgalom a Head Office és a budapesti vezérképviselő között, akár naponta több levelet is útnak indítottak mindkét irányból. A reakcióidő is általában rövid volt, az 1911. október 4-én Budapestről feladott – tartalmát tekintve igencsak sürgős – levélre október 6-án már választ is küldött a Head Office.⁵⁰ A levelezés

-
- 44 A tartalmi kivonat olykor igen szűkszavú, pl.: „Difference in Statement of Account for December. Items to be entered given.” („Különbség a decemberi számlakivonatban. Megadták a könyvelendő tételeket.”) Heinrich Conrad – London, 1911. január 17. (5607).
- 45 Az iratanyagban fennmaradtak Carter saját levelei, ezek alapján beazonosítható a kézírása néhány hivatalos dokumentumon is.
- 46 Néha olyan esetben is, amikor nem feltétlenül tűnik szükségesnek a másolat küldése. Például 1911 februárjában Londonból értesítik Heinrich Conradot, hogy megérkeztek a gyárba a cég új lemezei – nem magyar vonatkozású felvételek –, s kérdezik, hogy melyek érdekelnék a budapesti üzletet. A levélre kézzel ráírva: „Copy for Berlin: 15.02.11.” London – Budapest, 1911. február 14. (6513). Egy Budapestről érkezett levélre kézzel rávezetve: „Wait reply to our letter to Berlin of.” [sic]. Budapest – Hayes, 1911. szeptember 20. (40445). Ugyanakkor a más országokban lévő vezérképviselők ügyében nem Berlingen keresztül folyt a levelezés, ld. pl. a még 1910 decemberében folytatott levélváltást, melyben Heinrich Conrad jelzi a központ felé, hogy egy amerikai magyar magáncég szeretne rendelni a Gramofon Társaság kiadványaiból, s a központ az amerikai testvércéghez (Victor Company) irányítja tovább az ügyet. Ld. Heinrich Conrad – London, 1910. december 10. (83197), valamint London – Budapest, 1910. december 14. (83128). – A budapesti vezérképviselő és a Deutsche Gramophon AG hivatalos viszonya számos kérdést felvet, melyek tisztázása további kutatást igényel.
- 47 Pl. 1911 márciusában derült csak ki, hogy a Budapestről 1911. január 31-én Berlinbe küldött levél nem érkezett meg, ezért 1911. március 3-án Conrad újraküldi a kért adatokat, de ezúttal közvetlenül Londonba. Ld. London – Budapest, 1911. január 27. (4089), valamint Budapest – London, 1911. március 3. (9646).
- 48 Például: a budapesti szabaddalmi és szerzői jogi ügyeket a Head Office – feltehetőleg arra reagálva, hogy Conrad felvetette egy önálló budapesti jogi osztály létesítését – a cég berlini leányvállalatához irányította, ld. Hayes – Budapest, 1911. november 23. (49057).
- 49 Az EMI Archives-ban a budapesti vonatkozású 1911-es levelezés két irattartó dobozt teljesen megtölt (január–július és július–december felosztásban), az ugyanebből az évből származó bécsi és az 1910-es budapesti levelezés viszont csak egy-egy dobozt tölt meg. Az EMI Archives általam ismert legkorábbi budapesti levelezése 1907-ből és 1908-ból származik, ennek mennyisége összesen egy doboz. A korábbi magyar vonatkozású levelek a bécsi vezérképviselő dokumentumai között találhatóak.
- 50 Heinrich Conrad – Hayes, 1911. október 4. (39788), valamint Hayes – Heinrich Conrad, 1911. október 6. (39309).

stílusa a hivatalos angol levelezésnek megfelelően a Head Office felől érkező leg-határozottabb utasítások, pótlásra történő felszólítások esetében is rendkívül – néhol szinte megmosolyogtatóan – udvarias.⁵¹ Egyetlen kivétel ebből a szempontból a Luisa Tetrazzini budapesti hangverseny-szerződésével kapcsolatos levelezés, amely során a kiváló lehetőség elszalasztása miatt Will Gaisberg keményebben megróttta Heinrich Conradot.⁵²

3. A budapesti vezérképviselet igazgatójának feladatkörei

3.1. Budapest és a Head Office kapcsolata

A levelezés túlnyomó része adminisztratív ügyekről szól. Heinrich Conradnak rendszeresen kellett elszámolásokat küldenie a lemezek és a lejátszók eladásáról, a jutalékfizetési kötelezettséggel szerződöttetett előadók lemezeinek eladási statisztikájáról vagy éppen a raktárkészletről. Londonból, illetve később Hayesből pedig rendszeresen küldték a különböző, adminisztrációra vonatkozó útmutatásokat, például a havi beszámoló formai követelményeiről,⁵³ a reklámköltség formanyomtatványának kitöltéséről,⁵⁴ a számlakiállítás helyes módjáról⁵⁵ vagy egyes lemezek törléséről a katalógusból.⁵⁶

Számos ilyen típusú levelet feltehetőleg körlevélként küldtek el az összes külföldi vezérképviseletnek. Igen gyakran küldtek tájékoztatást a rendhagyó feltételekkel szerződöttetett előadóművészek új felvételeiről, hiszen ezekről a cégnek külön eladási statisztikát kellett vezetnie.⁵⁷ A két oldalon bejátszott⁵⁸ hanglemez bevezetésével ráadásul új lehetőségek tárultak fel, amelyeket szabályozni kellett: a Head Office 1911 novemberében küldte ki az értesítést a buda-

51 Egy be nem érkezett elszámolás pótlására például ilyen szöveg szólít fel 1911-ben: „As the Managing Directors are greatly interested in Branch results, naturally, they are desirous of obtaining these particulars with as little delay as possible, consequently we would ask you to kindly give instructions for this account to be prepared and forwarded to us at the earliest possible moment.” („Mivel az ügyvezető igazgatókat nagyon érdeklik a leányvállalat eredményei, természetesen a lehető legrövidebb időn belül szeretnék ezeket az adatokat megkapni, ezért kérjük, hogy szíveskedjék utasítást adni, hogy ezt a beszámolót a lehető leghamarabb elkészítsék és eljuttassák hozzánk.”) Hayes – Budapest, 1911. november 29. (50573)

52 „This is hardly the way to handle a singer, and I would never dare to go to one with such a proposition.” („Egy énekesnővel aligha lehet így bánni, és én soha nem mernék egy ilyen ajánlattal odamenni hozzá.”) Will Gaisberg – Heinrich Conrad, „Private”, 1911. július 13. (24832)

53 Hayes – Budapest, 1911. október 13. (40667)

54 Hayes – Budapest, 1911. október 28. (44083)

55 Hayes – Budapest, 1911. október 14. (41023)

56 Hayes – Budapest, 1911. december 8. (52635)

57 A „special artists royalty” témájú dokumentumokban több magyar vagy magyar vonatkozású hangfelvételtől is szó esik, például Szigeti József, Karel Burian, vagy az 1913 májusában a Magyar Királyi Operaházban szerződöttetési céllal felléptetett Hipólito Lázaro lemezei kapcsán. Ld. Hayes – Budapest, 1911. október 11. (41541, Szigeti József); Hayes – Budapest, 1911. október 27. (43369, Hipólito Lázaro); Hayes – Budapest, 1911. december 12. (53041, Szigeti József és Karel Burian).

58 A gramofonlemezeken eleinte csak az egyik oldalon tartalmaztak hangbarázdát. Elsőként az Odeon lemezég bocsátott piacra mindkét oldalon bejátszott hanglemezeket, 1904-ben. Ld. Oldal Gábor: *Hanglemezbarátok könyve*. Budapest: Zeneműkiadó, 1962, 41–42.

pesti vezérképviseletnek, hogy egyéni, a helyi vásárlók érdeklődéséhez illeszkedő oldalpárosításban is rendelhetnek lemezeket, csak arra kell odafigyelni, hogy ha a lemez egyik oldalán jutalékfizetési kötelezettséggel szerződötetett előadó hangfelvétele szerepel, a másik oldalra jutalék nélküli előadó felvétele kell, hogy kerüljön.⁵⁹

Médiaarcheológiai szempontból az egyik legkülönlegesebb levélváltás a budapesti vezérképviselet saját történetének kérdésében történt. 1911 szeptemberében a The Gramophone Company – a nemzetközi intézményesülés kézzelfogható jeleként – egy muzeális archívum létesítését határozta el. A budapesti vezérképviselethez is eljuttatták a kérést: a gramofon történetéhez kapcsolódó dokumentumokat, tárgyakat, korai újsághirdetéseket, egy-egy gyár legelső hanglemezeit és más hasonló emlékeket kívántak összegyűjteni.⁶⁰ Heinrich Conrad válaszevele arról tanúskodik, hogy a budapesti vezérképviselet maga is gyűjtötte a múltjának az emlékeit: fel tudtak ajánlani egy, a legrégebbi típusú, még kézzel hajtott gramofont, a legelső, még papírcímke nélküli – feltehetően magyar vonatkozású – lemezeket, valamint birtokukban volt majdnem az összes nyomtatott céges hirdetés.⁶¹ A valóban muzeális értékű tárgyakat és dokumentumokat 1911. szeptember 16-án adták postára,⁶² azonban október 6-án azt a választ kapták, hogy azok még mindig nem érkeztek meg Hayesbe.⁶³ A küldemény sorsáról sajnos nincsen további adatunk.

3.2. A budapesti vezérképviselet területi hatálya

Minden vezérképviselethez tartozott egy saját terület (*territory*), amelynek az ügyeiért felelős volt, beleértve ebbe a kereskedelmet, valamint a hangfelvétel-készítést is. A soknemzetiségű Osztrák–Magyar Monarchia magyarországi felében nem meglepő, hogy a budapesti vezérképviselet hatálya több országra is kiterjedt, s ez ráadásul épp 1911 folyamán változott is. Az év elején a budapesti vezérképviselet alá tartozott Horvátország, Szerbia, Dalmácia, Bosznia, Hercegovina és Montenegró.⁶⁴ Márciusban átcsoportosították Heinrich Conrad alá az addig közvetle-

59 Hayes – Budapest, 1911. november 6. (45114)

60 Head Office Advertising Department – Budapest, 1911. szeptember 1. (32319)

61 „We are in a position to pass you a specimen of the most obsolete type of Gramophone which is likewise hand driven. We can as well send you a supply of the very first records without labels, the titles of the records being engraved on same. We possess also a complete collection of all printing matters which have been edited since existence of our Budapest business, except a few ones which are of less interest.” („Át tudunk adni önöknek egy példányt a legrégebbi típusú gramofonból, amely szintén kézi meghajtású. A legelső, címke nélküli lemezekből is tudunk küldeni egy példányt, amelybe a felvételek címét begravírozták. Továbbá néhány kevésbé érdekes hirdetést leszámítva teljes gyűjteménnyel rendelkezünk a budapesti üzletünk fennállása óta készített nyomdai anyagokból.”) A szövegben említett címke nélküli hanglemez minden bizonnyal a cég legkorábbi, 1900 előtt használt hanglemez-típusa volt, melyen a hangfelvétel adatai a lemez anyagába vésvé olvashatók. Heinrich Conrad – Hayes Head Office, Advertising Department, 1911. szeptember 9. (34243)

62 Heinrich Conrad – Hayes Head Office, Advertising Department, 1911. szeptember 16. (49776)

63 Hayes – Budapest, 1911. október 6. (40217)

64 London – Budapest, 1911. február 8. (5759); és London – Budapest, 1911. március 16. (10799)

nül Berlin alá tartozó Bulgáriát és Romániát,⁶⁵ ez azonban több ponton is problémásnak bizonyult. Egyrészt az átszervezésről tájékoztató berlini levél hangvétele és tartalma alapján úgy tűnik, hogy Jean Feder, a bukaresti képviselő közeli viszonyban volt Leo B. Cohnnal.⁶⁶ Másrészt nem sokkal később, bukaresti látogatása után maga Heinrich Conrad is hangot adott azon véleményének, hogy a román területet nem tudja vállalni.⁶⁷ Románia így még júniusban visszakерült Berlin felügyelete alá.⁶⁸

A budapesti vezérképviselő feladata volt, hogy kiszolgálja a saját területéhez tartozó vásárlók és lemezkereskedők igényeit. Rendszeresen előfordult ugyanis, hogy külföldről – például Amerikából⁶⁹ vagy Hollandiából,⁷⁰ illetve akár Angliában élő magyarok⁷¹ is – érdeklődtek a magyar hanglemezek, illetve katalógusok iránt. Amennyiben a Head Office-ba beérkezett érdeklődés a budapesti vezérképviselő által felügyelt területekre vonatkozott, azt továbbították Budapestre.

Fordított irányú közönségkapcsolati munkáról tanúskodik az a levélváltás, amelyben Heinrich Conrad továbbította Kégl Sándor (1862–1920) orientalista, egyetemi tanár és akadémikus hindusztáni nyelvű oktatólemezek felől érdeklődő kérdését: Kégl feltételezése szerint ugyanis, mivel Angliában a hindusztáni nyelv oktatása ekkoriban fellendülőben volt, szükségszerűen kellett, hogy létezzenek ilyen nyelvet oktató hanglemezek is.⁷² A központ válaszából azonban kiderül, hogy nem forgalmaztak ilyen hangfelvételeket.⁷³ Hasonlóan járt H. M. Taylor [sic!], aki rutén hangfelvételek iránt érdeklődött,⁷⁴ de Budapestről azt kellett megtudnia, hogy nem kerültek forgalomba ilyen hanglemezek.⁷⁵ Szintén a konkrét vevő és a központ közti közvetítés egy esete, amikor Conrad egyik kedvelt ügyfele egy hangfelvétel szövegét kérte,⁷⁶ ez esetben a kérés teljesíthetőnek bizonyult.

Adott esetben a budapesti vezérképviselőnek a saját területére vonatkozó nyelvészeti vagy zenei szakvéleményt is kellett nyilvánítania. 1911 októberében a

65 London – Budapest, 1911. március 16. (10799)

66 London – Budapest, 1911. március 20. (10967) 4. melléklete: Berlin – Jean Feder (Bukarest), 1911. március 18.

67 Heinrich Conrad – Sidney W. Dixon (Managing Director, London), 1911. április 12. (15552), valamint Heinrich Conrad – Will Gaisberg, 1911. április 12. (17839). – Heinrich Conrad döntésének hátteréről nem tájékoztat a levelezés.

68 London – Budapest, 1911. június 30. (22649)

69 „Send a complete Hungarian Zonophone catalogue to The Universal Talking Machine Manufacturing Co, 4th & Race Streets, Philadelphia, Pa.” („Küldjön egy teljes magyar Zonophone katalógust a The Universal Talking Machine Manufacturing Co., 4th & Race Streets, Philadelphia, Pa. címre.”) Hayes – Budapest, 1911. szeptember 4. (32835)

70 Hayes – Budapest, 1911. november 16. (48258)

71 Heinrich Conrad – London, 1911. február 6. (6513). E levélben Conrad a csepeli Weiss Alfonz kérését továbbítja, aki A. B. Weiss (Trinity College, Cambridge) részére rendelt komplett katalógust.

72 Budapest – London, 1911. február 4. (5822)

73 London – Budapest, 1911. február 9. (5784)

74 London – Budapest, 1911. február 4. (4962)

75 Heinrich Conrad – London, 1911. február 14. (6966)

76 Heinrich Conrad – Hayes, 1911. december 13. (55702). Az érintett zenemű Hermann Darewski *I used to sigh for the silvery moon* című dala (G. C. 4-2053, matr.: 10947e).

Gramofon Társaság egy komplett listát kívánt összeállítani amerikai testvércége, a Victor Talking Machine Company kérésére az egyes vezérképviseltek területén beszélt nyelvekről, s hogy ezek közül mely nyelveken léteznek, vagy még nem léteznek hangfelvétel, s ebben a vezérképviseltek közreműködését kérte.⁷⁷ Heinrich Conrad válaszában nemcsak azt közölte, hogy az ő területén magyar, horvát, szerb és montenegrói felvételek készültek – válaszából valamiért kifejejtette az 1908-as bosnyák felvételeket –, hanem röviden jellemezte is az egyes népekre leginkább jellemző zenei sajátosságokat. A népies műdalokra fókuszáló leírása, mely a korabeli városi, átlagos ízlésű – ugyanakkor munkájából adódóan az átlagosnál valamivel jobban informált – zenebarát véleményét tükrözi, bár talán túlzottan is általánosító, de mint a korabeli magyar hanglezempeziacon működő szakember véleménye, különösen tanulságos:

További információként szolgálhat, hogy a magyar nóta Budapestről indulva meghódította egész Magyarországot. És ma ezeket a gyönyörű dallamokat nemcsak a magyar emberek éneklik: átlépték a határokat, és utat találtak külföldi országok felé is: jelenleg magyar zene hallható Európa nagyvárosaiban is. Magyarország nagy községekben – Szegeden, Debrecenben, Kolozsvárott, de főként „a királyság szívében”, Budapesten – kb. 40-50 zenészerző él, akik világhírnekeket érdemnek, és akiknek a zeneművei meghódították a külföldet is.

A magyar dal terjesztői mindenekelőtt a cigányok, akik ennek a bársonyos, hízelgő zenének világszerte híveket szereznek. Sok magyar városban játszanak tamburicán, illetve a különleges magyar hangszeren, a „tárogatón”!

A horvát dal központja Zágráb, de vannak még kisebb helyek Horvátországban, ahol a jellegzetes horvát dalok hallhatók. Az ő jellemző hangszerük a „tambura”.

A szerb dal szülőföldje Belgrád. Ott is szeretik a tamburát, s hogy az emberek élvezék, a tamburajátékosok országszerte utaznak.⁷⁸

3.3. Budapesti üzleti lehetőségek

A vezérképviselteknek fontosabb – főleg üzleti sikerrel kecsegtető – ügyekben kötelessége volt konzultálni a központtal. Feltűnő, hogy bár sok témában Budapest a berlini fiók (Leo B. Cohn) alá volt rendelve, ezekben a témákban Heinrich Conrad közvetlenül – vagy legalábbis először – a Head Office-szal egyeztetett. 1911. július elején sürgős levelet intézett a Head Office-hoz, melyben leírta, hogy lehetőség

77 Hayes – Budapest, 1911. október 31. (43262)

78 „As further information it may serve to you that, the Hungarian ‘People’s lay’ shows its conquering way through all Hungary, starting from Budapest. And it is not only the Hungarian people [sic] to day chanting these fair melodies: they have crossed the frontiers and made their way into foreign countries: at present, the Hungarian music is listened to in the great European metropolises. There are living in the great villages of Hungary, in Szeged, Debreczen, Kolozsvár, but especially in ‘the heart of the Kingdom’ in Budapest, a good 40-50 composers who, enjoy a world’s fame and whose compositions have conquered the foreign countries. The spreaders all over of the Hungarian song are the gipsies, making devotees in all the world to their soft, adulate music. In many of the Hungarian towns, it is the ‘tambouritza’ that sounds, then, the special Hungarian instrumentum: the ‘Tárogató’! The centre of the Croatian song is Zagreb, but there are also smaller places in Croatia where the c[h]aracteristic Croatian song is listened to. Their c[h]aracteristic instrument is the ‘Tambura’. The native place of the Serbian song is Belgrad. They also like the tambura: to enjoy the people [sic], tambura-players are journeying through the country.” Heinrich Conrad – Hayes, 1911. december 9. (5069).

nyíltna a gramofon bemutatására a magyar iskolákban, s ebben az illetékes minisztérium is segítséget nyújtana.⁷⁹ Conrad az üzlet minél biztosabb lebonyolítása céljából kapcsolatba lépett egy általa meg nem nevezett, de illetékesnek tekintett személlyel, aki az ügylet sikere esetén 1000 koronát és 6 éven keresztül 1% részesedést kért az üzletből. Conrad a konkurenciára való tekintettel – bár a levélben nincs megnevezve, de nyilván az ekkor már három éve működő Első Magyar Hanglemezgyárra gondolt – mielőbbi választ kért Angliából.

Valószínű, hogy az összekötő személy, akivel Conrad már fel is vette a kapcsolatot, Áldor Miklós – ismertebb nevén: Sas Náci nótaszerző –, a *Zenekereskedelmi Közlöny* egyik szerkesztője volt. A lap ugyanis 1911. július 1-jei számában – némi reklámot is biztosítva a Gramofon Társaság magyar vezérképviselőének – arról ír, hogy az amerikai Victor lemezég már oktatási célra is használja a gramofont, s hogy erről a lap épp Heinrich Conradtól kapott egy részletes leírást.⁸⁰ Nem kizárt, hogy Conrad saját maga akart az események elébe menni azzal, hogy a Gramofon Társaság amerikai testvércégéhez kapcsolta az oktatási célú lemezek bevezetését, amely a *Zenekereskedelmi Közlöny* első évfolyamának visszatérő témája volt.⁸¹

A nyár közepén persze nem volt egyszerű a gyors cselekvés. Londonból csak két héttel később, július 21-én érkezett válasz: személyes találkozót javasoltak, melyre a hónap végén, Bécsben kerülhetne sor, amikor Sidney W. Dixon vezérigazgató (*managing director*) ott lesz.⁸² Július 26-án azonban Will Gaisberg értesítette Conradot, hogy Dixon mégsem tud Bécsbe menni, azonban Leo B. Cohn éppen ott van, tehát Conrad vele beszélhet.⁸³ Úgy tűnik, hogy mindenki közül leginkább Conrad érezte sürgősnek a találkozót, mert 28-án Cohn már be is számolt a Head Office-nak a beszélgetésükről.⁸⁴ A központban általában véve helyeselték az ötletet, de arra kérték Conradot, hogy még mielőtt bármilyen szerződésre sor kerülne, vázolja fel részletesen a terveit.⁸⁵

Conrad leült Sas Nácival, aki viszont úgy tűnt, hogy megpróbálja húzni az időt. Conrad következő beszámolója szerint azzal hátrította el a döntést, hogy meg kell várnia, míg visszatér szabadságáról Marton Sándor ügyvéd, a *Zenekereskedelmi Közlöny* főszerkesztője.⁸⁶ Szinte biztosak lehetünk abban, hogy Conrad gyanúja helyes volt: mivel a lehetőség – éppen Sas és Marton lemezzsakmai újságjában – már

79 Budapest – Hayes, 1911. július 3. (28983)

80 „Beszélőgép az iskolában”, *Zenekereskedelmi Közlöny* I/5. (1911. július 1.), 6. – A cikkből nem derül ki világosan, hogy az idézett mondatok egy amerikai szerzőnő, vagy Heinrich Conrad gondolatai.

81 Ld. pl. „Zene az iskolában”, *Zenekereskedelmi Közlöny* I/8. (1911. október 1.), 2.; vagy Dr. Kovács Sándor: „A beszélőgép, mint pedagógiai eszköz”, *Zenekereskedelmi Közlöny* I/7. (1911. szeptember 1.), 5–6.

82 London – Budapest, 1911. július 21. (25626)

83 Will Gaisberg – Heinrich Conrad, 1911. július 26. (26515)

84 Cohn beszámolóját nem ismerjük, csak a beszámoló tényét tudjuk az alábbi levélből: London – Budapest, 1911. augusztus 4. (28802).

85 London – Budapest, 1911. augusztus 4. (28802)

86 Heinrich Conrad – Hayes, 1911. augusztus 19. (34920). Marton Sándorról ld. „Marton Sándor dr.”. In: Szentmiklóssy Géza Dr. (szerk.): *A magyar feltámadás lexikona. (A magyar legújabb kor története)*. Budapest: A Magyar Feltámadás Lexikona kiadása, 1930, 836.

nyilvánosságra került, Sas minden bizonnyal már más lemezcég képviselőivel is beszélt, és azt várta, hogy ki fog többet fizetni neki a közvetítésért. Conrad éppen ezért úgy döntött, hogy nem akar Sassal üzletelni, inkább közvetlenül a minisztériumhoz fordul, de ott a nyári szabadságolás idején újfent semmit nem lehetett elintézni.⁸⁷ A lehetőség végül nagyon valószínű, hogy elúszott. A Gramofon Társaság levelezésében nem található a levélváltások folytatását, s a magyar hanglemeztörténeti források és a szakirodalom sem tájékoztat arról, hogy valóban létrejött volna egy ilyen program az első világháború előtt.

3.4. Az üzletvezetés helyi teendői: a munkatársak

A budapesti vezérképviselet munkatársainak hozzávetőleges listáját össze tudjuk állítani a teljes levelezés alapján. A vezérképviselet vezetője Heinrich Conrad volt, bátyja, Friedrich Conrad az ő asszisztense, valamint utazó ügynök. Titkár volt, de mellette könyvelői feladatokat is ellátott Halmos Miksa.⁸⁸ Győrffy Kornélia irodai alkalmazott intézte a napi banki befizetéseket.⁸⁹ Hermann Bertalan eladóként, Horváth József pedig raktárosként dolgozott az üzletben,⁹⁰ a még csak 18 éves Huszerl Ferenc pedig gyakornokként csatlakozott a céghez 1911. május 15-én.⁹¹ Nyilvánvaló, hogy a bolti teendők és a vezérképviselet feladatainak elvégzésére ennyi ember kevés volt, sajtóhirdetésekből tudjuk, hogy év közben több munkatársat is kerestek, köztük elárusítónőt és pénztárost.⁹²

A Head Office az év derekán úgy döntött, hogy egy angol könyvelőt küld Budapestre. Lehetséges, hogy ezzel nemcsak a vezérképviselet munkájának könnyítése volt a céljuk, hanem az is, hogy jobban belelássanak a budapesti üzlet és képviselet anyagi dolgaiba. A 28 éves Frank Akers Carter 1911. május 25-én lépett be a cégbe, s előbb Berlinben – a berlini leányvállalat könyvelője segítségével – tanult bele a cég adminisztrációjába,⁹³ majd június közepén megérkezett Budapestre.⁹⁴ Az üzlet közvetlen közelében, a Kossuth Lajos u. 3. III/43. szám alatt bérelt lakást.⁹⁵

A Carter és a Head Office közti levelezés különös fényt vet a budapesti vezérképviselet működésére, illetve általában véve a korabeli budapesti életkörülményekre. Már az első Hayesbe írott levelében jelezte kapcsolattartójának, W. H. Coopernek, hogy megismerkedett a budapesti ügymenettel, s volna egy-két javaslata a könyvelésre vonatkozóan.⁹⁶ Cooper azonban türelemre intette őt, mondván: Európában nem kezelik olyan szigorúan az ügyeket, mint Angliában.⁹⁷ Carter azonban

87 Heinrich Conrad – Hayes, 1911. augusztus 19. (34920)

88 Heinrich Conrad – London, 1911. március 20. (11744)

89 Heinrich Conrad – London, 1911. január 31. (10631)

90 Heinrich Conrad – Hayes, 1911. november 25. (53467)

91 Hayes – Budapest, 1911. augusztus 26. (15543)

92 Ld. az alábbi lapban megjelent apróhirdetéseket: *Az Ujság* IX/113. (1911. május 14.), 75.

93 Frank A. Carter – W. H. Cooper (Hayes), 1911. június 19. (21308)

94 Hayes – Frank A. Carter (Budapest), 1911. június 12. (19915)

95 Heinrich Conrad – Hayes, 1911. augusztus 26. (15359)

96 Frank A. Carter – W. H. Cooper (Hayes), 1911. június 19. (21308)

97 Hayes – Frank A. Carter, 1911. június 20. (21196)

nem sokáig bírta az európai viszonyokat: július 11-én Hayesbe küldött levelében Budapest „kellemetlen és lehangoló természetére”, másrészt a kiemelkedően magas megélhetési költségekre hivatkozva felmondott,⁹⁸ augusztus 31-i kilépését Conraddal is közölte.⁹⁹

Nem volt egyszerű feladat a nyár közepén Angliából helyettest találni egy budapesti könyvelői állásra. Bár a központból arra kérték Cartert, hogy ha tud, maradjon még szeptemberben is, amíg találnak megfelelő embert a helyére,¹⁰⁰ ő addigra már elvállalt egy londoni állást szeptemberi kezdéssel,¹⁰¹ így a munkát a korábbi könyvelő, Halmos Miksa és a segédje vette át.¹⁰²

3.5. PR és reklámtevékenység

A vezérképviselő egyik legfontosabb feladata a megfelelő reklámtevékenység volt. Részben a központ által ajánlott módon, részben saját ötleteik szerint próbáltak minél szélesebb vevőkört megszólítani. A központból január elején 100 darab ezüstözött reklámtollat,¹⁰³ míg az év végéhez közeledve karácsonyi ajándéktárgyakat rendeltek.¹⁰⁴ Utóbbi esetben a központ kétféle – a Gramofon Társaság anyagos vagy kutyás logójával ellátott – ezüst cigarettavágót, valamint újabb adag reklámtollat bocsátott a budapesti üzlet rendelkezésére.¹⁰⁵

Még különlegesebb reklámnyagnak tűnhetett a „puzzle lemez” (puzzle plate), amely több rövid zeneszámot tartalmazott egy lemezoldalon úgy, hogy a barázdák párhuzamosan futottak egymás mellett.¹⁰⁶ A cég készített az V. György angol király 1911-es megkoronázása alkalmával rendezett ünnepekre egy ilyen kiadványt, amely nyilván sikeres lehetett, hiszen felajánlották a vezérképviselőeknek, hogy amennyiben úgy vélik, hogy ez érdeklődést kelthetne az ő területükön, karácsonyra újabb puzzle lemezt bocsátanának piacra, ezúttal nemzetközi szinten.¹⁰⁷ Heinrich Conrad lelkesen reagált, kiváló karácsonyi újdonságnak ítélte a különleges lemezt, s

98 „I have given the matter careful consideration and taking into account the utterly unpleasant & depressing nature of the city. Coupled with the extraorbitant cost of living. I am unable to come to any other decision.” („Alaposan átgondoltam a kérdést, és figyelembe véve a város rendkívül kellemetlen és lehangoló jellegét, a megélhetési költségekkel párosulva, nem tudok más döntést hozni.”) Frank A. Carter – Hayes, 1911. július 11. (30505)

99 Frank A. Carter – W. H. Cooper, 1911. július 22. (30503)

100 London – Frank A. Carter, 1911. augusztus 9. (29248)

101 Frank A. Carter – Cooper, 1911. augusztus 11. (30504)

102 Heinrich Conrad – Hayes Accounts Department, 1911. november 21. (50155)

103 Heinrich Conrad – London, 1911. január 9. (2068), valamint London – Budapest, 1911. január 14. (2110)

104 Heinrich Conrad – Hayes, 1911. november 30. (51531)

105 Hayes – Budapest, 1911. december 4. (51756)

106 Bár a levelezésben új találmányként hivatkoznak e lemezekre, valójában már 1899-ben is gyártottak „puzzle plate”-et. E lemezeket alkalmi kiadványként állították elő, például Verdi születésének centenáriumára kétoldalas „puzzle”-lemezt bocsátott ki a Gramophone Company. Különös, hogy a puzzle plate az egyetlen kifejezés az angol nyelvben, amely megőrizte a „plate” szót a hanglemeze. A kezdetben használt „plate”-et 1901–1902 tájékán váltotta fel az angol szóhasználatban a „record”. Köszönöm Peter Adamsonnak, hogy felhívta a figyelmemet erre a jelenségre.

107 Hayes – Budapest, 1911. szeptember 5. (32910)

felvetette, hogy a magyar közönségnek magyar nyelvű kiadványt kellene készíteni, mégpedig a legközelebbi felvételi ülések alkalmával.¹⁰⁸ A központ válaszában arra kérte Conradot, hogy válassza ki előre a lemezre szánt részleteket az alábbi szempontok szerint: „Három rövid, népszerű és különböző stílusú darabot javasolnánk – például, egy humoros dalt, egy operarészletet és egy zenekari darabot.”¹⁰⁹ Nem tudni, hogy végül valóban készült-e ilyen lemez, de mind ez ideig nem találkoztam vele, s az 1911. októberi hangfelvételek adatai között sem találunk rá utalást.

Úgy tűnik viszont, hogy komolyabb nemzetközi érdeklődés is mutatkozott a puzzle lemezek iránt, így a központ egy nagyobb volumenű akcióra is rászánta magát – lehetséges, hogy ezzel felül is írta a fentebb említett lemez elkészítésének ötletét. 1911. október 13-án hirdették meg a „nemzetközi keringő puzzle lemez” (International Waltz Puzzle Plate) elnevezésű akciót, melynek keretében egy kétoldalas, 12” átmérőjű, nyolc rövid keringőt vagy keringőrészletet tartalmazó hanglemez elkészítését vállalták 1911 karácsonyára.¹¹⁰ A vezérképveleletektől véleményt kértek, hogy mely népszerű, de nem jogdíjas keringők kerüljenek a lemezre.¹¹¹ Felvetésük szerint a kiadványt egy rejtvényakció keretében lehetne forgalomba hozni, az akció során a vásárlóknak a művek címeit, zeneszerzőit, keletkezési dátumait, valamint a zeneszerzők születési évét kellene beküldeniük. A nyertesek jutalmazásáról természetesen a vezérképveleleteknek kell majd gondoskodni.¹¹² A rejtvénykérdéseket később némileg módosították, mégpedig úgy, hogy a mű – olykor nehezen megállapítható – keletkezési éve helyett a zeneszerző születési és halálozási évszámát kérdezték.¹¹³ A lemezre végül Josef Gungl *Casino Tanz, Amoretten Tanz* és *Traum auf dem Ozean* című műveit, ifj. Johann Strauss *An der schönen, blauen Donau*, *Tausend und eine Nacht* és *Wein, Weib und Gesang* című keringőinek részleteit, Émile Waldteufel *Manolo Waltz* című művét, illetve Charles Gounod *Faustjának* híres keringőjét vették fel.¹¹⁴ Mindössze egy hónappal az első levél kiküldése után, 1911. november 13-án már postázták is a kész hanglemezek mintapéldányait a vezérképveleletekre.¹¹⁵ Az akciótól nagy üzletet reméltek, persze némi nyomást is gyakorolva a vezérképveleletek megfelelő reklámtevékenységére.¹¹⁶ A levelezésből kiderül,

108 Heinrich Conrad – Hayes, 1911. szeptember 16. (35406)

109 „We would suggest three short pieces of a popular nature in a different style – for instance, one humourous song, one concerted operatic excerpt, and one band piece.” Hayes – Heinrich Conrad, 1911. szeptember 19. (35747)

110 Hayes – Budapest, 1911. október 13. (42790)

111 „the waltzes must be tunes that are very familiar, and, at the same time, free from copyright.” („A keringők olyan dallamok legyenek, amelyek nagyon ismertek, ugyanakkor nem jogdíjasok.”) Hayes – Budapest, 1911. október 13. (42790)

112 Hayes – Budapest, 1911. október 13. (42790)

113 Hayes – Budapest, 1911. november 23. (49460)

114 Hayes – Budapest, 1911. december 14. (53173)

115 Hayes – Budapest, 1911. november 13. (48145)

116 „We are presuming that you have worked up in your advertising some scheme to make this record interesting to your territory, as we consider it should have an enormous sale.” („Feltételezzük, hogy önök a reklámjaikban kidolgoztak valami tervet, hogy ezt a lemezt érdekessé tegyék a területükön, mivel úgy gondoljuk, hogy óriási eladásra számíthatunk.”) Hayes – Budapest, 1911. november 13. (48145)

hogy Heinrich Conrad rendelt a budapesti üzletbe a puzzle-lemezekből,¹¹⁷ azonban jelenleg egyetlen létező példányról sincs információnk.

Egy valamiféle különleges, több számot is tartalmazó hanglemez ugyanakkor szinte biztosan eljutott Magyarországra a *Zenekereskedelmi Közlöny* híradása szerint, még ha némileg ellent is mondanak egymásnak a források. A lap 1911. októberi számában számolt be egy, a Gramofon Társaság által hamarosan piacra bocsátandó alkalmi magyar hanglemezeiről, melyen úgy fér el több hangfelvétel, hogy a barázdák párhuzamosan futnak egymás mellett, s a tű lehelyezésétől függően más és más zenemű szólal meg rajta. A lap által ismertetett lemez tartalma ugyanakkor félúton áll a kétféle akció között: egyrészt magyar műsorú lemezként jellemzik – ami a korábbi, három magyar felvételtől szóló felvetésnek felelne meg –, másrészt viszont azt írják, hogy a „próbalemez egyik oldalán, másik oldalán is négy-négy, összesen nyolc felvétel van, de nem úgy, hogy mint a 'Veni-vidi-vici' lemezek [sic], melyeken egymásután vannak megrögzítve a felvételek, hanem egymás mellett, illetve a felvett különböző darabok hangbarázdái egymás mellett futnak körül.”¹¹⁸ Az, hogy a lap állítása szerint Conrad már be is mutatott egy próbalemezt a szerkesztőségnek, végképp furcsa a levelezést tekintve, hiszen a nyolc keringőből álló lemez ötlete 1911. október 1-jén még nem volt ismert.

1911 az anyacég reklámtevékenysége szempontjából is fontos változásokat hozott: júliusban lépett működésbe – immár Hayesben – az új Advertising Department.¹¹⁹ Ekkortól kezdve érezhetően egyre inkább központosítottan képzelték el a cég reklámtevékenységét, mai szóval élve: megkezdődött az arculatépítés, annak esetenként minden nehézségével együtt. 1911. július 18-án küldtek Budapestre egy igényes, színes német céges katalógust azzal a megjegyzéssel, hogy ezt kellene mintául venni a továbbiakban.¹²⁰ Néhány nappal később értesítették a vezérképviselőt, hogy egységesítik a reklámanyagok formáját: a katalógusok méretét, valamint a borítótervet.¹²¹ A budapesti vezérképviselőre nézve a legnagyobb problémát ugyanakkor az okozta, hogy július közepén az Advertising Department felszólította Heinrich Conradot: küldessenek a budapesti újságok kiadóival a központ részére egy-egy példányt azokból a budapesti napilapokból, amelyekben hirdet a cég, természetesen a budapesti vezérképviselő költségre.¹²² Conrad első válaszában kijelentette, hogy a kérés teljesítése lehetetlen, inkább azt tartja megvalósíthatónak, hogy 8-14 naponta elküldik egy csomagban a hirdetést tartalmazó lapokat.¹²³ Véleményét alátámasztandó augusztus 19-én megírta azt is, hogy a kiadók havi előfizetés nélkül nem küldenek példányt, márpedig nyolc újság havi előfizetése 40 korona lenne a budapesti vezérképviselő számára.¹²⁴ Az Advertising Depart-

117 Heinrich Conrad – Hayes, 1911. november 25. (50192)

118 „Átváltozó lemez”, *Zenekereskedelmi Közlöny* I/8. (1911. október 1.), 8.

119 Hayes – Budapest, 1911. július 17. (25405)

120 Hayes – Budapest, 1911. július 18. (25302).

121 Head Office Advertising Department – Budapest, 1911. július 28. (26735)

122 Hayes – Budapest, 1911. július 14. (24791)

123 Heinrich Conrad – Hayes, 1911. július 21. (25989)

124 Conrad – Head Office Advertising Department, 1911. augusztus 19. (32512)

ment azonban nem fogadta el Conrad javaslatát, s ismételten arra kérték őt, hogy küldesse naponta a lapokat Angliába.¹²⁵

A cég figyelemmel kísérte szerződötett hírességeinek fellépéseit is. 1911 októberében felhívták a budapesti vezérképviselet figyelmét, hogy Mattia Battistini operaénekes novemberben Bécsben és Prágában fog vendégszerezni, s kérték, hogy hirdessék különös tekintettel az ő hangfelvételeit.¹²⁶ A hangversenyélet és a hanglemez-kereskedelem más esetben is összekapcsolódott: Wilhelm Herold dán tenorénekes 1911 novemberében vendégszerepelt a Magyar Királyi Operaházban, s a fellépések folytán nyilván érdeklődés támadt a művész hanglemezei iránt: decemberben elküldték Hayesből az énekművész hangfelvételeinek listáját a budapesti vezérképviselet részére, külön felhívva a figyelmet arra, hogy Herold felvételeit két oldalon bejátszott hanglemezeken nem lehet más előadóművész hangfelvételeivel párosítani.¹²⁷

4. Hangfelvételek 1911-ben a budapesti vezérképviselet szervezésében

A vezérképviselő legfontosabb feladata a kereskedelem lebonyolítása mellett a helyi, illetve a saját területére vonatkozó hangfelvétel-készítés megszervezése volt. Ez a munka önmagában, az eddig részletezett szerteágazó tevékenység nélkül is elegendő feladatot biztosított volna akár több embernek is, azonban a felelősség elsősorban a vezérképviselet vezetőjére hárult. Az első feladat a lemezfelvételre alkalmas művészek felkutatása és szerződötetése volt. A korszak hangrögzítés-technikai adottságaihoz nem minden kiváló előadóművész tudott alkalmazkodni, így ez a munka nagy hozzáértést, tapasztalatot és diplomáciai érzéket igényelt.¹²⁸ Londonból egyenesen arra biztatták a vezérképviselet vezetőit, hogy ha hangfelvételre alkalmas előadóművészt találnak, akkor függetlenül attól, hogy épp van-e lehetőségük hangfelvételt készíteni vele – ez a vezérképviselet anyagi keretei mellett attól is függött, hogy az előadót nem szerződötette-e esetleg más lemez cég –, adják meg a központnak az adatait, hogy a későbbiek folyamán számolhassanak vele.¹²⁹

A vezérképviseletnek időről időre felvételi tervet és ahhoz kapcsolódó költségvetést kellett benyújtania a központ számára. Az 1911-es iratanyagban két ilyen tervezetet találunk. 1911. május közepén küldte el Heinrich Conrad az 1911–1912-es szezon tervezetét, mely szerint Magyarországon három, Horvátországban egy, Szerbiában kettő, míg Bulgáriában egy vagy két alkalommal szeretne hangfelvételeket készíteni, hozzátéve, hogy a romániai helyzet – a már ismerttetett okok

125 Head Office Advertising Department – Budapest, 1911. szeptember 1. (32509)

126 Hayes – Budapest, 1911. október 5. (39756)

127 Hayes – Budapest, 1911. december 30. (56292)

128 Nagy részben ennek köszönhetette hatalmas reputációját Fred Gaisberg, aki a hangrögzítés korai éveiben csatlakozhatatlan érzékkel tudta megnyerni a gramofon számára a világhírű – és hangrögzítésre alkalmas – előadóművészeket.

129 London – Budapest, 1911. március 24. (11885)

miatt – nem világos számára, erre később kíván visszatérni.¹³⁰ Mint látni fogjuk, ezeket a felvételi helyszíneket még 1911 folyamán meg is látogatták a Gramofon Társaság hangmérnökeivel.

Nem sokkal később érkezett a felszólítás Londonból, hogy küldjék be az 1911 második felére vonatkozó tervezetet, s azt is, hogy pontosan mikor és hol lesz szüksége Conradnak hangfelvétel-készítő szakemberre.¹³¹ Válaszában Conrad egy számára ideális esetet írt le: július elején kezdene hangfelvételeket Budapesten, majd közvetlenül ezekhez kapcsolódva, mintegy két hónap alatt Szerbiában, Horvátországban és Bulgáriában folytatná a munkát.¹³² Egy további budapesti alkalmat is megemlít októberre tervezve, ennek pontos idejét azonban még nem tudta megírni.¹³³

A hangfelvétel-készítő utak megszervezése különösen nehéz feladat volt. A külföldről érkező hangmérnök időbeosztását a Head Office – lényegében Will Gaisberg – határozta meg, ezt kellett a helyi vezérképviselőnek vagy ügynöknek az előadóművészek ráérő idejével összehangolni. A hangmérnök – és vele együtt a felvétel készítéséhez szükséges berendezés¹³⁴ – olykor csak néhány napra érkezett a helyszínre, s rögtön utána már tovább is utazott, s erre a néhány napra kellett az előadóművészeket megszervezni, lehetőleg úgy, hogy a legjobb minőségű hangfelvételek készüljenek a rendelkezésre álló rövid idő alatt. A vezérképviselőre hárult továbbá az utazás megszervezése, a hangmérnök költségeinek fedezése és tiszteltdíjának folyósítása, valamint – már jóval a hangfelvételek elkészülte után – a próbalemezek minőségének vizsgálata.

A budapesti vezérképviselőt szervezésében 1911 folyamán négy alkalommal készültek hangfelvételek, részben Magyarországon, részben pedig Horvátországban, Szerbiában és Bulgáriában.¹³⁵

4.1. Budapest, 1911. január 26–27., Franz Hampe (L suffix)¹³⁶

Az első hangfelvételi ülés igen rövid ideig, mindössze két napig tartott. 1911. január 26-án és 27-én a Magyarországra rendszeresen visszatérő Franz Hampe hangmér-

130 Heinrich Conrad – Will Gaisberg, 1911. május 19. (17840)

131 London – Budapest, 1911. május 27. (18923)

132 Budapest – London, 1911. június 6. (10044)

133 Budapest – London, 1911. június 6. (10044)

134 1911-ben még az úgynevezett akusztikus hangrögzítési eljárással – mikrofon, azaz elektromos erősítés nélkül – készültek a hangfelvételek. Az akusztikus hangrögzítésről lásd: Timothy Day: *A Century of Recorded Music. Listening to Musical History*. New Haven–London: Yale University Press, 2000, 9–12.

135 A londoni vezetőség minden bizonnyal szeretett volna hangfelvételeket készíttetni Romániában is. Will Gaisberg már márciusban, amikor Bulgária és Románia átkerült a budapesti vezérképviselőt felügyelete alá, telegrafált Bécsbe Hampénak, hogy nem akarja-e hamarabb kezdeni a bukaresti felvételeket, vagy inkább Conrad mérje előbb fel a terepet. Ld. Will Gaisberg – Heinrich Conrad, 1911. március 24. (11850).

136 A prefix és suffix kifejezések a hangfelvétel matricaszáma elé, vagy után illesztett betűt, vagy betűket jelentik. A The Gramophone Company matricaszám-szisztémája esetében ezek a betűk amellett, hogy beazonosítják a hangmérnök személyét, lehetővé teszik, hogy a lemez kézbevétele nélkül meghatározzuk annak átmérőjét.

nök¹³⁷ összesen 16 hangfelvételt készített Pepi Littmann jiddis vaudeville-énekes, Gyárfás Dezső komikus és Dr. Endre Dénes előadásáról, majd továbbutazott Berlinbe. Ennek a hangfelvételi ülésnek az előkészítésére még nyilván 1910-ben került sor. Conrad feltehetőleg jelen volt a felvételeken, s minden lehetséges segítséget megadott Hampénak, ugyanis ebből a két napból nem maradt fenn Budapesten keltezett levél az EMI Archives gyűjteményében. E hangfelvételek a budapesti vezérképviselőlet sajtóhirdetési alapján júliusban kerültek piacra.¹³⁸

4.2. Zombor, 1911. április 20–21., Franz Hampe (L suffix)

1911 második hangfelvételi ülészaka ismét csak két napig tartott, s a hangmérnök ismét Franz Hampe volt. A hangfelvételek előkészítése egybeesett a budapesti vezérképviselőlet fentebb említett területnövelésével. Conradnak az emiatt szükséges hirtelen utazások mellett azért is fájhatott a feje, hogy a lemezfelvételre kiszemelt művészek és Franz Hampe ráérő idejét ezúttal nem sikerült összeegyeztetnie. Már március 21-én jelezte Will Gaisbergnek, hogy mivel ő is csak április 1-je után tud Bukarestbe utazni, elegendő, ha Hampe csak április 15-én érkezik Budapestre.¹³⁹ Gaisberg rögtön értesítette Hampét, aki – mint Conrad válaszeleveléből kiderül – azonnal fel is vette a kapcsolatot Conraddal. Hampe úgy módosította az időrendjét, hogy bécsi kötelezettségeinek végeztével, azaz április 8. után Prágába utazott, hogy felvételeket készíthessen Karel Burian operaénekesessel.¹⁴⁰ Conrad ekkor még elképzelhetőnek tartotta, hogy sikerül megszervezni a bukaresti hangfelvételeket, azonban, mint ezt fentebb említettük, az ott tapasztalt – leveleiben nem részletezett – állapotok miatt végül az egész területet visszaadta Leo B. Cohnnak.¹⁴¹ Április 12-én már meg tudta írni Will Gaisbergnek, hogy a felvételeket április 19-én kezdik, s 8-10 napig lesz szüksége a hangmérnökre, ugyanakkor mivel 1911-ben április 16–17-ére esett húsvét, a művészek távolléte miatt bizonyos hangfelvételeket későbbre kell halasztaniuk.¹⁴²

Különösen értékes dokumentuma az 1911. áprilisi hangfelvétel-készítő útnak Franz Hampe Zomborból, a magyarországi vezérképviselőlet fejléces levélpapírján Will Gaisberghez írott levele.¹⁴³ Hampe leírja, hogy Budapesten Friedrich Conrad várta őt, mivel Heinrich Conradnak Fiuméba kellett utaznia üzleti okokból. Úgy tűnik, csak ekkor vált világossá számára, hogy a tervezett felvételekre nem Budapesten, hanem Zomborban kerül majd sor. A zágrábi és más további felvételek ügyében ő is megerősítette, hogy azokat a művészek távolléte miatt nem lehet elkészíteni, ugyanakkor Friedrich Conrad szerint 1911. május–június környékén

137 Georg Franz Hampe (1879–1947) hangmérnökről ld. http://www.recordingpioneers.com/RP_HAMPE1.html (hozzáférés: 2019. december 10.). Franz Hampénak ez volt a hetedik budapesti hangfelvétel-készítő útja, s 1914-ig még további három alkalommal visszatért a magyar fővárosba.

138 Ld. pl. *Az Ujság* IX/163. (1911. július 12.), 24.; vagy *Pesti Hírlap* XXXIII/161. (1911. július 9.), 51.

139 Heinrich Conrad – Will Gaisberg, 1911. március 21. (12038)

140 Heinrich Conrad – Will Gaisberg, 1911. március 28. (13072)

141 Heinrich Conrad – Will Gaisberg, 1911. április 12. (17839)

142 Heinrich Conrad – Will Gaisberg, 1911. április 12. (17839)

143 F. L. Hampe – Will Gaisberg, Zombor, 1911. április 19. (15999)

kerülhetne sor rájuk. A zombori hangfelvételi ülés tehát végül csak 1911. április 20-án kezdődött, s a két nap alatt összesen 30 zenekari hangfelvétel készült el Stevan Bačić-Trnda és Nikola Pakaški szólóénekeivel, majd Hampe továbbutazott Berlinbe.

4.3. Budapest, Eszék és Zágráb, 1911. július, George Walter Dillnutt (ak prefix)

A következő Conrad által szervezett hangfelvételi ülésre 1911 júliusában került sor, ekkor végre hosszabb időre rendelkezésére álltak a kiszemelt művészek és a hangmérnök is. Feltehetőleg ekkor pótolták az áprilisban elmaradt felvételeket is, legalábbis ezúttal Zágrábban és Eszéken is készültek hangfelvételek. A budapesti felvételeken Berkes Béla cigányzenekara, Jäger Vilmos tárogatóművész, a Cs. és K. 23. gyalogezred zenekara (feltehetően Szeghő Sándor vezényletével) és Dr. Endre Dénes játszott, a felsorolásnak megfelelően ezúttal elsősorban népszerű repertoárt. Ezzel szemben az eszéki és zágrábi felvételeken a korszak horvát énekesei – köztük opera- és operetténekesek – előadásában rögzítettek főként szerb és horvát repertoárt, de ismert operarészleteket is.

Matricaszám	Város	Dátum
ak1–57	Budapest	1911. július
ak58–105	Eszék	1911. július 26-tól augusztusig
ak106–192	Zágráb	1911. augusztus 20. előtt
ak193-tól	Görögország (Dráma)	1911. augusztus 21-től

1. táblázat. George Walter Dillnutt hangfelvételei 1911. július–augusztusban

A hangmérnök ezúttal George Walter Dillnutt volt, aki ekkor készített először hangfelvételeket Magyarországon.¹⁴⁴ Bár az ak1-től induló matricaszámok alapján úgy tűnhet, hogy ezek voltak az első felvételei, már régóta dolgozott a Gramofon Társaságnál: Fred Gaisberg asszisztenseként jelen volt az 1902–1903-as távol-keleti hangfelvételek készítése során, majd 1907-től 1910-ig ő rögzítette az „n-o-p” betűkkel ellátott matricaszám-sorba tartozó felvételeket Kairóban, a Távol-Keleten és Indiában.¹⁴⁵

A budapesti felvételek kezdőnapja jelenleg nem ismert, mindössze abból indulhatunk ki, hogy Conrad 1911. július 4-én 8000 koronát kért a központtól a hangfelvételek készítésére.¹⁴⁶ A felvételek meg is kezdődtek, azonban a Head Office

144 George Walter Dillnutt (1883–1937) hangmérnökről ld. http://www.recordingpioneers.com/RP_DILLNUTT2.html (hozzáférés: 2019. december 10.).

145 Alan Kelly: *Matrix Series FWG-E. Ten and Seven Inch Wax Process Recordings made by F. W. Gaisberg (assisted by George Dillnutt) (1902 to 1903) (First Gramophone Far Eastern Tour)*. CD-ROM, a szerző kiadása, 1995; valamint Alan Kelly: *Gramophone Company Matrix Series. Suffixes n, o, p (early use F) and sm. Recorded by Cleveland Walcutt, 1902–1907, Charles Scheuplein, 1902–1907, George Walter Dillnutt, 1907–1910, John D Smoot, 1916*. CD-ROM, a szerző kiadása, 2000.

146 Heinrich Conrad – Hayes, 1911. július 4. (24401)

ezúttal sok kellemetlenséget okozott Conradnak. Will Gaisberg július 17-én értesítette őt, hogy Dillnuttnek augusztus 10-én Görögországba kell utaznia, hogy ott nagy mennyiségű hangfelvételt készítsen. Az emiatt félbemaradó felvételek folytatására Franz Hampe vállalkozna, azonban ő csak augusztus 20-tól ér rá.¹⁴⁷ Nyilvánvaló, hogy így tíz nap kiesik a hangfelvételek – ekkorra nyilván már megszervezett – időrendjében. Nem tudjuk, hogy Conrad miként reagált, illetve egyáltalán reagált-e erre, azonban július 25-én Will Gaisberg már azt írta neki, hogy Dillnuttnek mielőbb be kell fejeznie a felvételeket, és legkésőbb augusztus 7-én tovább kell utaznia Görögországba.¹⁴⁸ A budapesti vezérképviselő által megszervezett hangfelvételi ülés így 192 elkészült hangfelvétel után megszakadt, s jelenlegi adataink alapján úgy tűnik, hogy végül Franz Hampe sem folytatta Dillnutt munkáját.¹⁴⁹

Az elkészült hangfelvételek utólagos adminisztrációja több hónapra elhúzódott: a Head Office szeptemberben kérte a lemezeken szereplő katonazenekar – a 23. gyalogezred zenekara, Szeghő Sándor vezényletével – nevét és elérhetőségét adminisztratív okokból,¹⁵⁰ s szintén szeptemberben derült ki, hogy a költségekkel is gondok vannak: Dillnutt 720 koronát kapott a központtól a budapesti vezérképviselőten keresztül, s hiány mutatkozott az elszámolásban.¹⁵¹

Tény ugyanakkor, hogy Conrad valójában jól járt azzal, hogy Dillnutt nem készített több felvételt 1911 nyarán az ő területén, hiszen az ekkor készült budapesti felvételek visszahallgatásakor számos probléma merült fel azok hangminőségével kapcsolatban. Conrad először Leo B. Cohnon keresztül jelezte, hogy a zenekari felvételek hangzása nem megfelelő, így a központ bekérte a tesztlemezeket Hannoverből.¹⁵² A Head Office-ban meghallgatták a felvételeket, és kifejezetten jónak minősítették őket, ugyanakkor arra kérték Conradot, hogy írjon egy részletes értékelést, lehetőleg pontos számadatokkal jelölve, hogy mely felvételekkel kapcsolatban milyen kifogásai vannak.¹⁵³

Heinrich Conrad levele értékes forrása a korai hanglemez-esztétikának. Részletes válaszelevelében ugyanis nemcsak az új felvételekre vonatkozó kritikáját írta meg, de megadta azoknak a régebbi felvételeknek a számadatait is, amelyekkel szerte érdemes összehasonlítani az újakat.¹⁵⁴ A cigányzenekari felvételeket érintő legfontosabb kritikája a zenekar hangzasképére vonatkozott. Szerinte ugyanis nem elég, ha a hangszerek tisztán hallhatók, a lemezfelvételnek a cigányzenekarok

147 Will Gaisberg – Heinrich Conrad, 1911. július 17. (25239)

148 Will Gaisberg – Heinrich Conrad, 1911. július 25. (26268).

149 Hampe 1911 júliusában Prágában készített hangfelvételeket, augusztus 29-től pedig már Bukarestben dolgozott, ld. Alan Kelly: *His Master's Voice Matrix Series Suffix-L. Recorded by Franz Hampe (1902–1919)*. CD-ROM, a szerző kiadása, 2004, 526.

150 Hayes – Budapest, 1911. szeptember 15. (35096). A kérdéseket már Friedrich Conrad válaszolta meg, ld. Friedrich Conrad – Hayes Recording Department, 1911. szeptember 18. (37669).

151 Heinrich Conrad – Hayes, 1911. szeptember 21. (36984).

152 Will Gaisberg – Heinrich Conrad, 1911. szeptember 2. (35138).

153 Will Gaisberg – Heinrich Conrad, 1911. szeptember 2. (35138).

154 Heinrich Conrad – Will Gaisberg, 1911. szeptember 4. (47300).

sajátos együtthangzását és előadásmódját is vissza kell tudnia adni.¹⁵⁵ Az összehasonlításhoz éppen ezért nemcsak magyarnóta-, hanem a nemzetközi repertoárhoz tartozó szalonzene-hangfelvételeket is a Head Office figyelmébe ajánlott. Véleménye szerint az új felvételek nemcsak általában véve halkabbak, mint a régié, de a hangszerek aránya sem megfelelő, ugyanis a hegedű helyett a klarinét szól az előtérben, s a basszus alig hallható. Emiatt felborul az összhangzás: a hegedű szinte eltűnik, és olyan, mintha a klarinétot csak a cimbalom és a brácsa kísérné.¹⁵⁶

A tárogatófelvételeket illetően Conrad két problémát vetett fel: az új felvételek tompábban szólnak, mint a régié, s ha fémtölcsérrrel játsszák le őket, akkor a tölcser berezonál.¹⁵⁷ A katonazenekari felvételek esetében pedig elsősorban a hangereőt kifogásolta: az új felvételek hangereje általánosságban halkabb, mint a régié. Ennek illusztrálására szintén többféle műfajból válogatott: osztrák–magyar katonaindulók mellett csárdást, esztrádzsenét s korabeli divatos táncokat is Will Gaisberg figyelmébe ajánlott.

Conrad részletes levele már önmagában lehetőséget biztosít arra, hogy betekintést nyerjünk az akusztikus hangrögzítési korszak hangfelvétel-esztétikájába, megtudjuk, mire figyeltek az elkészült hanglemezeket hallgatva a hozzáértők. Mivel azonban az ügyben érintett hanglemezek egy része fennmaradt, Conrad kifogásait a mai kutató is meg tudja vizsgálni. Bár nem tudjuk korabeli lejátszón, korabeli akusz-

155 „Zigeuner-Aufnahmen zu machen ist meines Erachtens nach eine nicht so einfache Sache, denn es genügt ja nicht allein, dass die Instrumente klar zu Gehör kommen, sondern es ist das Allerwichtigste bei diesen Aufnahmen eben den charakteristischen Vortrag solcher Kapellen auch durch die Platten zu wiedergeben.” („Véleményem szerint nem olyan könnyű cigányzenei felvételeket készíteni, mert nem elég, hogy a hangszerek tisztán hallhatóak [legyenek], hanem a legfontosabb ezeknél a felvételeknél az, hogy a [cigány]zenekarok jellegzetes játékát visszaadják a lemezeken.”) Heinrich Conrad – Will Gaisberg, 1911. szeptember 4. (47300).

156 „Sie werden finden, dass 1./ die neuen Aufnahmen leiser als die früheren sind, 2./ dass das Instrument die Klarinete bei diesen Aufnahmen das führende Instrument ist, wogegen bei unseren früheren Aufnahmen – und wie es auch richtig ist – die Geige das führende Instrument ist. Bei den Neuaufnahmen ist von Bass gar nichts zu hören; hingegen bei den älteren Aufnahmen ist es direct verblüffend. Auch ist die Harmonie der älteren Platten eine ganz andere wie die Neuaufnahmen. Dadurch, dass die Klarinete das führende Instrument ist, verschwindet der Effect der Geige und die Platten klingen so als würden dieselben blos mit Cymbal, Klarinete und Viola aufgenommen sein.” („Tápasztalni fogja, hogy 1./ az új felvételek halkabbak, mint a korábbiak, 2./ hogy ezeken a felvételeken a klarinét a vezető hangszer, míg a korábbi felvételeinken – és ez így is helyes – a hegedű. Az új felvételeken egyáltalán nem szól a basszus, a régebbieken viszont kifejezetten átütő. A régebbi lemezek összhangzása is egészen más, mint az újaké. Mivel [az új felvételeken] a klarinét vezeti a hangzást, a hegedű hangja eltűnik, és a felvételek úgy hangzanak, mintha csak cimbalommal, klarinétal és brácsával vették volna fel őket.”) Heinrich Conrad – Will Gaisberg, 1911. szeptember 4. (47300)

157 „Die Neuaufnahmen Seriennummer 57, 20, verglichen mit den Katalognummern 109405/6 werden Ihnen sofort einen grossen Unterschied aufweisen, indem die Neu-Aufnahmen dumpf klingen und speciell mit Metalltrichter gespielt, diesen zu starken Vibriren bringen, hingegen die früheren Aufnahmen gespielt vom selben Künstler, derartige Defectes nicht aufweisen.” („Az 57. és 20. [matrica]számú új felvételek, összehasonlítva a 109405/6 katalógusszámúakkal, azonnal nagy különbséget fognak mutatni, miszerint az új felvételek tompán szólnak, és különösen ha fémtölcsérral játszsuk le azokat, akkor a tölcser túl erősen vibrálják [értsd: torzít a hang], míg az ugyanazon művész által játszott korábbi felvételeken nem merülnek fel ilyen hibák.”) Heinrich Conrad – Will Gaisberg, 1911. szeptember 4. (47300)

tikai körülmények között meghallgatni a lemezeket, s a fennmaradt kiadványok életkora messze meghaladja az első alkalommal a lejátszóra tett tesztlemezt, az empirikus vizsgálat mégis releváns eredményekkel szolgál.¹⁵⁸ A cigányzenekari felvételeket érintő kifogások a mai hallgató számára is egyértelműen beigazolódnak.¹⁵⁹ A korábbi felvételeken valóban a hegedű vezeti a hangzást, és a basszus hallható jelenléte által nagyobb a hangzó tér is, míg az 1911 nyarán készült cigányzenekari felvételeken általában a klarinét hangja áll előtérben, s a basszus alig hallható.¹⁶⁰ A tárogatófelvételeket ért kifogásokat szinte alig tudjuk a mai hangtechnika mellett vizsgálni. Az 1911-es felvételeken a kíséret általában nagyon gyengén szól, viszont amikor a tárogató nem játszik, akkor a zenekar hangja – feltehetően a zenekar tagjainak a tölcserhez közelítő mozgatása következtében – felerősödik. A tárogató hangja némelyik – de nem mindegyik – felvételen valóban tompán szól, sőt esetenként kifejezetten hamis. A korábbi hangfelvételeken ehhez képest a tárogató hangszíne jóval világosabb, dinamikai spektruma jelentősen szélesebb.¹⁶¹

A hangerő persze általában véve szubjektív tényező, különösen amiatt, hogy nem tudjuk korabeli lejátszón visszahallgatni a lemezeket. A rendelkezésre álló, 1911 júliusában készült katonazenekari hangfelvételekről elmondható, hogy az azonos módon digitalizált korábbi felvételekhez képest valóban halkabbak. Viszont a hangzások az új felvételeken gazdagabb, például a harangjáték hangja is nemcsak jól hallható, de szépen is szól.¹⁶² Conrad külön felhívja a figyelmet a 39ak matricaszámú felvételre, hangsúlyozva, hogy a zenekar a felvétel során Erkel Ferencnek a lemezoldal elején hallható *Hunyadi László indulóját* teljes hangerővel játszotta, míg a lemezen alig hallatszik. A mai hallgató igazat adhat Conradnak, nehéz elhinni, hogy az átlagosnál halkabban megszólaló felvétel egy teljes hangerővel játszó katonazenekar hangját rögzítette volna.¹⁶³ Conradnak ez a kifogása

158 Ahhoz, hogy a Conrad levelében tételesen felsorolt kifogásokat ellenőrizni lehessen, a hangfelvételeket az Országos Széchényi Könyvtár Zeneműtárában Solymosi Ákos, a Zeneműtár munkatársa hangrestaurálás nélkül, a kezdeti beállításokat változatlanul hagyva digitalizálta.

159 Köszönöm Riskó Katának, hogy kontrollként ő is meghallgatta a felvételek egy részét. Véleménye megegyezik Heinrich Conrad egykori megállapításaival.

160 A vizsgált felvételek: G.C.70756, matr. 6ak (Jean Gilbert: *Ártatlan Zsuzsi* – keringő); G.C.70770, matr. 7ak (Grósz Alfréd: „Jössz majd utánam”); G.C.70757, matr. 8ak („Palkó, te drága rajkó”); G.C.70760, matr. 11ak („Túl a Tiszán fehér kendő integet” és „Ritka búza...”); G.C.70762, matr. 16ak („Csókolom a kis kezedet”); G.C.70763, matr. 17ak (*Verbungos csárdás*). Az összehasonlításhoz Conrad által javasolt, 1909-ben készült felvételek közül a következőkhöz tudtam hozzáférni: G.C.70661', matr. 5810r (Holländer: *A hársfa alatt* – keringő); G.C.70662', matr. 5811r (Berger: *Tout passe* – keringő); G.C.70632', matr. 5778r („Der Teufel lacht dazu” – Casino-Lied); G.C.70633', matr. 5782r (Kurucz János: „Nem siratlak, nem kereslek” és Csárdás); G.C.70648', matr. 5813r (Kamaransky: *Souvenir d'Armenonville* – keringő).

161 A vizsgált hangfelvételek adatai: G.C.79187, matr. 20ak („Bujdosik a kuruc”); G.C.70442, matr. 57ak (*Eredeti Rákóczi nóta*). Az összehasonlításhoz Conrad 1907-ben készült hangfelvételeket javasolt, ezek közül az alábbiakhoz fértem hozzá: G.C.79250 (= Victor 65024), matr. 5353L (Kuruc dal és „Csinom Palkó”); G.C.79251 (= Victor 65024), matr. 5354L (*Árványhaj* és „Jaj de magas...”).

162 A vizsgált hangfelvétel: G.C.70434, matr. 40ak (Hetényi-Heidlberg Albert: *Toncsi*).

163 G.C.70433, matr. 39ak (*Őrség felváltás* című hangjáték, a felvétel elején Erkel Ferenc *Hunyadi László indulója* szól). Az összehasonlításhoz használt – Conrad által javasolt – 1908-as hangfelvétel: G.C.70393, matr. 4213r (Erkel Ferenc: *Hunyadi László induló*).

ugyanakkor némi körütekintéssel kezelendő. A hangfelvétel elején egy katonazenekar közeledését imitáló hangerő-növekedést hallhatunk. A kezdeti hangerő így értelemszerűen igen halk. Nem tudjuk, hogy Conrad honnan hallgatta a hangfelvételt annak készítője, de az is igaz, hogy a „megérkezés” hangereje sem mondható igazán hangosnak.

Conrad levelének hatására Will Gaisberg bekérte Hannoverből az összehasonlításra ajánlott hangfelvételeket,¹⁶⁴ s a meghallgatásuk után néhány esetben igazat adott Conradnak: a korábbi felvételek valóban jobbak, legalábbis a tekintetben, hogy a korábbi hangfelvételek készítője jobban ismerte a magyar zene hangzásvilágát, s így a zenekar megfelelő elhelyezésének köszönhetően jobban vissza tudta adni a hangfelvételeken.¹⁶⁵ Ugyanakkor Gaisberg véleménye szerint az új felvételek hangminősége összességében mégis jobb volt, mint a régieké. Mindezek fényében felajánlották, hogy Franz Hampe az ősz folyamán Budapestre utazik újabb felvételeket készíteni.¹⁶⁶

Mint azt Dillnutt később Németországban készített felvételei alátámasztják, a hangmérnök valóban nem feltétlenül „hibázott” a budapesti felvételek során, hanem tudatosan kísérletezett új hangbeállításokkal. A cég korábbi, hangosabb felvételei esetében ugyanis gyakran előfordult, hogy a lejátszó tűje kiugrott a lemez barázdájából, ezzel károsítva nemcsak a tűt, de magát a lemezt is. Valószínűleg ennek a problémának az orvoslására igyekezett Dillnutt olyan felvételeket készíteni, amelyek hangereje kisebb, ugyanakkor hangása tiszta és áttetsző, viszont ezzel a felvételek basszusa jóval kevésbé van jelen a hangzásképben, ami általában véve szűkebb térézetet eredményez.¹⁶⁷

4.4. Budapest, Belgrád és Szófia, 1911. október 13–25., Edmund James Pearse (ae suffix)

Az év negyedik, Heinrich Conrad által szervezett hangfelvétel-sorozatára 1911 őszén került sor. Conrad október 4-én – egy nappal Gaisberg imént említett levelének kelte után – egy hevesebb hangvételű levélben panaszolta fel, hogy a központból azt ígérték, szeptember végére Budapestre küldenek egy hangmérnököt, aki a magyar felvételek után Belgrádban és esetleg Szófiában is készít hangfelvételeket, de még mindig nem érkezett róla hír, és mivel a felvételeket már korábban megszervezte október elejére, jelentős veszteség fogja érni.¹⁶⁸

A központból késedelem nélkül, már október 6-án válaszoltak. Fred Gaisberg személyesen gondoskodott arról, hogy ha nem is Hampe, de Edmund James Pearse

164 Hayes – Heinrich Conrad, 1911. szeptember 7. (33759)

165 Will Gaisberg – Heinrich Conrad, 1911. október 3. (39173)

166 Will Gaisberg – Heinrich Conrad, 1911. október 3. (39173)

167 Köszönöm Christian Zwargnak, hogy a Gesellschaft für Historische Tonträger 2021. évi online konferenciáján tartott előadásom utáni hozzászólásában megosztotta velem George Walter Dillnutt nem Budapesten készült hangfelvételeivel kapcsolatos tapasztalatait.

168 Heinrich Conrad – Hayes, 1911. október 4. (39788)

hangmérnök Budapestre utazzon.¹⁶⁹ Egyúttal azt is megírták, hogy Pearse bár kiváló szakember, de még sosem dolgozott Magyarországon, így a nyár végén felmerült problémák miatt arra kérik Conradot, hogy részletesen tájékoztassa majd a hangmérnököt a magyar zene speciális hangzásigényeiről, és mutasson neki néhány korábban készült zenekari felvételt.¹⁷⁰ Megkérték továbbá Franz Hampét, hogy ossza meg Pearse-szel korábbi budapesti tapasztalatait annak érdekében, hogy hasonlóan jó felvételek készüljenek, mint amilyeneket Hampe készített korábban.¹⁷¹

Edmund Pearse október elején még Rigában dolgozott, onnan utazott Varsó érintésével Budapestre.¹⁷² Itt október 13-án kezdte, majd Belgrádban és Szófiában folytatta a munkát Conrad számára. Budapesten Rózsa S. Lajos operaénekes, az ekkoriban a Vígszínház tagjaként ismert Hegedűs Gyula színművész, Szőke Szakáll, Gerő József és Gyárfás Dezső komikusok, valamint Radics Béla cigányzenekarának előadása került hanglemezre. A korszak ismert operetténekesei közül négyen is szerepeltek: Pintér Imre és Parlagi Kornélia, valamint Harmath Ilona és Király Ernő. Ez utóbbi két énekes Jacobi Viktor *Leányvásár* című operettjének nyolc énekszámát vette lemezre a Király Színház zenekarának kíséretével, néhány héttel a mű ősbemutatója (Király Színház, 1911. november 14.) előtt.¹⁷³ A The Gramophone Company budapesti vezérképeselete már készült a közelgő karácsonyi szezonra is: az Operaház énekarának férfinégyese néhány karácsonyi dalt énekelt lemezre.¹⁷⁴ Belgrádban és Szófiában elsősorban helyi vonatkozású repertoárt rögzítettek.

Matricaszám	Város	Dátum
2853ae–2936ae	Budapest	1911. október 13–25.
2937ae–3006ae	Belgrád	1911. november 1–5.
3007ae–3076ae	Szófia	1911. november 13–16.

2. táblázat. Edmund James Pearse hangfelvételei 1911. október–novemberben

Conrad az elkészült felvételekből november közepén kapta meg a teszt példányokat, s november 20-án lelkes levélben mondott köszönetet Fred Gaisbergnek:

169 Hayes – Heinrich Conrad, 1911. október 6. (39309) – A levelet nem Fred Gaisberg, s a szöveggörnyezet alapján nem is Will Gaisberg írta, de célzást találunk benne arra, hogy Fred jelezte a központnak Pearse indulását. Edmund James Pearse (1882–1958) hangmérnök 1910-ben Fred Gaisberggel együtt készített hangfelvételeket Oroszországban. Ld. http://www.recordingpioneers.com/RP_PEARSE1.html (hozzáférés: 2019. december 10.).

170 Hayes – Heinrich Conrad, 1911. október 6. (39309)

171 Hayes – Heinrich Conrad, 1911. október 6. (39309)

172 Hayes – Budapest, 1911. október 9. (39764)

173 A felvételekről a *Zenekereskedelmi Közlöny* is közölt hírt: „Leányvásár.” *Zenekereskedelmi Közlöny* 1/8. (1911. október 1.), 11.

174 Az Operaház férfikarának karácsonyi felvételeiről ld. az alábbi tanulmányomat: „Templomi énekektől a 'Templomi kar'-ig. Vallásos énekek magyar hanglemezen (1900–1920)”, *Magyar Egyházzene* XX/1. (2012–2013. advent–karácsony–hanuka), 43–54.

Kedves Gaisberg Úr, meghallgattam Pearse úr budapesti munkájának mintalemezeit, és el kell mondanom, mennyire elégedett vagyok velük, ugyanis kivétel nélkül kitűnőek. Sajnálom, hogy mostanáig nem voltak ilyen hangfelvételeink, mivel akkor még jobb üzleteket tudtunk volna csinálni. Legyen kedves, próbálja meg úgy intézni, hogy a jövőben mindig ilyen jó felvételeink készülhessenek.¹⁷⁵

Will Gaisberg megnyugvással fogadta Conrad levelét, biztosította őt afelől, hogy a jövőben a most készült hangfelvételek lesznek a mércék, és jelezte, hogy testvére, Fred még Berlinben van, de hamarosan Londonba érkezik, így ő is értesülni fog a budapesti hírekről.¹⁷⁶ Az új hanglemezeket a budapesti vezérképviselő már 1911. november végén hirdette a napilapokban,¹⁷⁷ s Conrad eljuttatta az elkészült felvételek jegyzékét a *Zenekereskedelmi Közlöny*höz is, amely az 1911. decemberi lapszámban hosszabb beszámolót közölt az új lemezekről.¹⁷⁸

A fennmaradt hanglemezek ez esetben is lehetőséget biztosítanak az empirikus vizsgálatra. Edmund Pearse felvételei valóban jobban sikerültek, mint Dillnuttéi, ugyanakkor Conrad lelkendezését nem támasztják alá. A cigányzenekari felvételeken a hegedű jobban az összhangzás előterében szól, ugyanakkor a basszus nem jelentősen erőteljesebb, mint Dillnutt felvételei esetében.¹⁷⁹ Fúvószenekari és tárogatófelvételek nem készültek 1911 őszén. A többi ekkor készült – vokális és prózai – hangfelvételtől az szűrhető le, hogy a szöveg nagyon jól érthető, a hangzásoként általában tiszta, áttetsző, Pearse tehát valóban jól végezte dolgát.¹⁸⁰

*

Az EMI Archives gyűjteményében őrzött magyar vonatkozású 1911-es iratanyag feldolgozása új megvilágításba helyezi a magyar hanglemeztörténet egy szeletét. Tekintve, hogy a századelő magyar vonatkozású hangfelvételeinek listái napjainkban sem ismertek teljes mértékben, a hangfelvételi dokumentáció túlnyomó része pedig elpusztult vagy lappang, a hazai diszkológiai kutatás számára felbecsülhetetlen értékű egy ilyen nagy mennyiségű iratból álló, majdnem teljes lemeztörténeti dokumentumgyűjtemés megléte. E források megismerhetővé, sőt átélhetővé teszik a legnagyobb korai nemzetközi lemezcég magyarországi vezérképviselőtének tevé-

175 „My Dear Mr. Gaisberg, I have heard the samples of Mr. Pearse’s work in Budapest and must to say how pleased I am with it, for without exception it is excellent I am sorry that up to the present I have not had such records, for I am sure I could have done better business. Well you please try and arrange so that I always have records as good in future.” Heinrich Conrad – [Fred?] Gaisberg, 1911. november 20. (49594)

176 Hayes Recording Department [Will Gaisberg?] – Heinrich Conrad, 1911. november 24. (49519)

177 Ld. pl. *Pesti Napló* LXII/270. (1911. november 14.), 30.

178 Garde: „Új hanglemezekről.” *Zenekereskedelmi Közlöny* I/10 (1911. december 1.), 4–6., ide: 4.

179 A vizsgált hangfelvételek: G.C.70783, matr. 2857ae (Krier: *Valse Brune*); G.C.70784, matr. 2858ae (Rényi Aladár: *A kis gróf* – keringő); G.C.70788, matr. 2862ae (Sas Náci: „Ha síromon kivirít a rózsza”); G.C.70789, matr. 2863ae („Húzzátok, cigányok...”).

180 A vizsgált hangfelvételek: G.C.273032, matr. 2899ae (Jacobi Viktor: *Leányvásár* – „Tele van az élet rejtelemmel”); G.C.273033, matr. 2900ae (Jacobi Viktor: *Leányvásár* – Janky kuplé); G.C.73340, matr. 2915ae („Palkó, te drága rajkó”); G.C.73341, 2917ae (*Éjfélí keringő*); G.C.71035, matr. 2907ae (*A garni szállóban*); G.C.71036, matr. 2908ae (*A nyaralóban*).

kenységét, s nemcsak a kiemelt eseményeket, hanem a mindennapi feladatokat is dokumentálják. Megtudhatjuk, mivel foglalkoztak – saját kezdeményezésre, felülről jött utasítás folytán vagy helyben felmerült kényszerűségből – a vezérképviselő és munkatársai. Rácsodálkozhatunk arra, hogy milyen körültekintéssel, mennyi különböző szempontot figyelembe véve kellett megszervezni egy-egy néhány napos hangfelvétel-készítő utat, illetve szükség esetén hogyan kellett – akár menet közben – újratervezni azt, ha egyáltalán volt erre mód. E tekintetben a vizsgált iratanyag idevonatkozó részei a diszkográfiák, illetve a fennmaradt, napjainkban is meghallgatható hangfelvételek háttérét világítják meg. Mindezek felett kiemelkedő jelentőségű forrás Heinrich Conradnak és Will Gaisbergnek a hangfelvételek értékelésének folyamatába, azaz a legkorábbi, akusztikus hangrögzítési eljárás korszakának hangfelvétel-esztétikájába betekintést engedő levélváltása.

ABSTRACT

FERENC JÁNOS SZABÓ
LONDON–BUDAPEST, 1911

Documents from one Year of The Gramophone Company's Budapest Branch

This paper discusses the documents of The Gramophone Company's Hungarian General Agency in 1911 from various perspectives. The extraordinary size of the document collection, kept at the EMI Archives in Hayes, provides an opportunity to examine the activities of the global company in Hungary over the course of a year. Moreover, the year 1911 brought changes in the life of the company and the Budapest branch in many respects. For the first time the company planned a museum in its headquarters, and for this purpose, souvenirs were requested from the agencies established all over the world. It was also the year in which the territory of the Budapest branch was reorganised, so that the representative, Heinrich Conrad, had to explore new areas. A plan to promote the gramophone in schools in Hungary was mooted, but ultimately not implemented. In the same year, the company began to standardise the design of its advertisements, placing a considerable burden on the general agencies. In 1911, the Budapest branch also had to organise four recording sessions, and recordings were made in Budapest, Zombor [Sombor], Eszék [Osijek], Zagreb, Belgrade and Sofia.

A number of fascinating and unique documents have survived in the collection, including a somewhat depressing description of living conditions in Budapest by an English accountant, a letter from Franz Hampe about a recording session in Zombor [Sombor], and a description of Hungarian folk-inspired art songs [magyarnóta] by the Budapest representative of The Gramophone Company. A particularly significant document of discological research is a detailed letter by Heinrich Conrad, in which he not only criticises the recordings made in Budapest in July 1911, but also compares them in detail with earlier recordings made in Budapest. This letter gives us an insight into the recording aesthetics of the acoustic recording era.

Ferenc János Szabó (1985, Pécs), pianist and musicologist. Studied piano at the Ferenc Liszt Music Academy (Budapest) and chamber music at the Kunstuniversität Graz. He has a DLA doctor's degree as a pianist (2012) and a PhD in musicology (2019). As a pianist, he has won several prizes at international chamber music competitions. From March 2013, he has been an associate professor and vocal coach at the Voice Department of the Ferenc Liszt Music Academy. From September 2011, he has worked at the Institute for Musicology (Research Centre for the Humanities, ELKH). His research fields are the history of Hungarian sound recordings and performance practice. He has won postdoctoral scholarships from the Ferenc Liszt Academy of Music (2013) and the Hungarian Academy of Sciences (2013–2015), and the Zoltán Kodály Scholarship for young musicologists (2016–2018). In 2019 he won the British Library's Edison Fellowship and the Richard Taylor Bursary of the City of London Phonograph and Gramophone Society.